

Prawo rzymskie –rok akademicki 2016/2017 WPiA UG (materiały pomocnicze)

Student poznaje w trakcie wykładu i ćwiczeń sens praktyczny i konstrukcję dogmatyczną omawianych instytucji rzymskiego prawa prywatnego oraz podstawowe wiadomości na temat ich wpływu na rozwój prawa prywatnego w czasach nowożytnych. Nabywa podstawowe informacje na temat metody rozwijania prawa w antycznym Rzymie oraz wpływu tekstów rzymskich na budowanie nauki prawa w średniowiecznej i nowożytnej Europie. Wskazany zakres wiedzy o prawie rzymskim powinien ułatwić studentowi zrozumienie natury pojęć i instytucji współczesnego prawa prywatnego, wyrastających z tradycji prawa rzymskiego. Student zdobywa także umiejętność korzystania z tej tradycji prawnej jako kryterium porównywania różnych systemów prawa prywatnego oraz samodzielnej oceny ewolucji współczesnego prawa prywatnego i rozwoju europejskiego prawa prywatnego.

Formy i warunki zaliczenia egzaminu:

- egzamin pisemny z 5. pytaniami otwartymi i analiza wskazanego tekstu źródłowego;
- egzamin ustny (dla osób, które uzyskały ocenę celującą z ćwiczeń lub uzyskują wysokie miejsce w ogólnopolskim konkursie prawa rzymskiego).

Laureaci ogólnopolskiego konkursu prawa rzymskiego mogą uzyskać zwolnienie z egzaminu.

Uzyskanie oceny bardzo dobrej z zaliczenia ćwiczeń daje uprawnienie do zwolnienia na egzaminie z pytania dotyczącego historycznego rozwoju prawa rzymskiego i jego źródeł.

Forma i warunki zaliczania ćwiczeń:

Zaliczenie uzyskiwane jest na stopień. Podstawą do jego uzyskania są:

- sprawdziany pisemne z materiału zadanego na kolejne zajęcia
- sprawdzian końcowy - pod koniec cyklu ćwiczeń, obejmujący analizę trzech tekstów źródłowych, dotyczących prawa spadkowego, prawa rzeczowego oraz prawa zobowiązań;
- aktywność w trakcie zajęć, wykazanie się umiejętnością analizy tekstów źródłowych i wiedzą teoretyczną;

Osoby pragnące pogłębić znajomość prawa rzymskiego i uzyskać ocenę bardzo dobrą lub celującą:

- przygotowują pracę semestralną (minimum 10 stron wydruku komputerowego z bibliografią oraz przypisami) dotycząca wybranej instytucji prawa rzymskiego majątkowego

lub

- uzyskują wysokie miejsce w ogólnopolskim konkursie prawa rzymskiego.

W trakcie zajęć studenci analizują teksty źródłowe wybrane spośród tekstów zawartych z zbiorze Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bérier, *Warsztaty prawnicze. Prawo rzymskie*, Bielsko Biała 2013 (2. wydanie) - w działach prawo spadkowe, prawo rzeczowe, zobowiązania (tłumaczenia poprawiono). Metoda analizowania tekstów źródłowych uwzględnia wymogi egzaminacyjne z przedmiotu „Prawo rzymskie”.

Skróty przyjmowane na oznaczenie najważniejszych źródeł poznania prawa rzymskiego (*fontes iuris cognoscendi*)

Institucje Gaiusa (Gai Institutiones) – po symbolu G. następują cyfry arabskie, które oznaczają: księgę i fragment.

Kodeks Teodozjański (Codex Theodosianus) – po symbolu C.Th. następują cyfry arabskie, które oznaczają: księgę, tytuł, konstytucję cesarską, paragraf.

Digesta Justyniana (Digesta Iustiniani) – po symbolu D. następują cyfry arabskie, które oznaczają: księgę, tytuł, fragment, paragraf (pierwszy paragraf jest oznaczony jako pr.).

Kodeks Justyniański (Codex Iustinianus) – po symbolu C. następują cyfry arabskie, które oznaczają: księgę, tytuł, konstytucję cesarską i paragraf.

Institucje Justyniana (Institutiones Iustiniani) – po symbolu I. następują cyfry arabskie, które oznaczają: księgę, tytuł i fragment.

Chronologiczne zestawienie wybranych źródeł poznania prawa rzymskiego

Lex XII tabularum (zgodnie z tradycją 451–450 r. p.n.e.)

Institutionum iuris civilis commentarii quattuor (znane jako *Gai Institutiones* - połowa II w.)

Sententiae receptae Pauli (koniec III w.)

Regulae Ulpiani (znany także jako *Tituli ex corpore Ulpiani*, *Epitome Ulpiani* i *Liber singularis regularum* – początek IV w.)

Fragmenta Vaticana (IV w.)

Collatio legum Mosaicarum et Romanarum (przełom IV i V w.)

Epitome Gai (V w.)

Codex Theodosianus (438 r.)

Institutiones Iustiniani (533 r.)

Digesta Iustiniani (533 r.)

Codex Iustinianus (534 r.)

Wybrani juryści rzymscy (za: W. Bojarski, W. Dajczak, A. Sokala, *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 2007)

AFRICANUS (Sextus Caecilius Africanus). Żył i działał w II w. Uczeń Juliana, pozostający pod wielkim wpływem myśli mistrza, z której czerpie obficie w swoich *Libri quaestiones* (opracowanie dyskusyjnych przypadków prawnych). Wykazuje zainteresowanie dla dyskusji teoretycznych, związanych z przypadkami wziętymi z praktyki lub wymyślonymi.

ALFENUS VARUS (Publius Alfenus Varus). Najwybitniejszy spośród uczniów Serviusa Sulpiciusa Rufusa, wierny jego myśli, ale również autor oryginalnych odpowiedzi. Napisał *Digesta* (komentarz do prawa cywilnego i pretorskiego) w czterdziestu księgach. Układ tego dzieła był prawdopodobnie wzorowany na układzie edyktu pretorskiego, który – poczynając od połowy I w. p.n.e. – staje się przedmiotem komentarzy. Pochodził z Cremony. Urodził się w rodzinie prostej. Pełnił wysokie urzędy. W 39 r. p.n.e. został konsulem. Polityki nie porzucił, jak to czynili inni juryści tego okresu, biorąc w tym przykład ze swego mistrza, Serviusa. Oprócz *Digestów* napisał jeszcze drugie dzieło w dwu księgach pt. *Coniectanea*.

AQUILIUS GALLUS (Gaius Aquilius Gallus). Mistrz Serviusa, urodzony po 74 r. p.n.e. Zalicza się do tych jurystów, którzy zrywają ścisły związek między jurysprudencją a polityką, poświęcając się ze szczególną intensywnością praktyce udzielania odpowiedzi (*responsa*) i działalności pisarskiej. Dlatego rezygnują oni z kariery politycznej lub przerywają ją powstrzymując się przed obejmowaniem wyższych urzędów. Aquilius Gallus był najbardziej twórczym jurystą okresu Republiki. Był uczniem Quintusa Muciusa i miał największy autorytet wśród jurystów, którzy przejęli odeń technikę udzielania odpowiedzi. Pomponius (D.1,2,2,42) przywołuje opinię Serviusa, wedle której Aquilius cieszył się wielką sławą pośród ludu. Dzieła Serviusa stanowią jedyne źródło prawne, poprzez które w II w., w czasach Pomponiusa, można poznać jeszcze myśl Aquiliusa Gallusa. Także Ciceron dostarcza informacji użytecznych, wydobywając na światło jego doświadczenie w zakresie praktyki i jego zdolności do rozstrzygania kwestii. Aquilius Gallus należał do *ordo equester*. W 66 r. p.n.e. był pretorem dla peregrynów. Odstąpił od ubiegania się o konsulat, by poświęcić się jurysprudencji. Wielokrotnie wykonywał funkcję sędziego (np. w 82 r.). Zmarł między 55 a 44 r. Jako *praetor peregrinus* wprowadził prawdopodobnie do swojego edyktu *actio* i *exceptio* dla ochrony osoby, która stała się ofiarą kręctwa i oszustwa przy dokonywaniu czynności prawnych materialnych i procesowych (*actio de dolo* i *exceptio doli*). Z nazwiskiem Aquiliusa Gallusa łączy się także wprowadzenie instytucji *stipulatio Aquiliana* i formuły *postumus Aquilianus*.

ARISTO (Titius Aristo). Jak się wydaje, jeszcze uczeń C. Cassiusa Longinusa. Był obok Javolenusa i Neratiusa najznaczniejszym jurystą przełomu I i II w. Należał do *consilium* Trajana. Był autorem *Notae* do dzieł niektórych jurystów okresu Augusta. Opracował także zbiór orzeczeń sądów cesarskich – *Decreta Frontiniana*.

ARRIANUS. Autor dzieła *De interdicitis*. Cytowany przez Paulusa i Ulpiana. Nie można ustalić, kiedy żył dokładnie. W każdym razie był jurystą okresu klasycznego.

ATILICINUS. Współczesny Proculusowi, być może jego uczeń, w każdym razie szukał u niego porady. Jurysta około połowy I w.

AUFIDIUS TUCCA. Uczeń Serviusa. Żył w I w. p.n.e.

AUFIDIUS NAMUSA. Żył w I w. p.n.e. Uczeń Serviusa. Wydawca obszernego dzieła sporządzonego z wyciągów z pism uczniów Serviusa (*auditores Servii*).

AUFIDIUS CHIUS. Wymieniony przez Ulpiana (Fr. Vat. 77) w związku z *responsum* Atilicinusa i z pewnością tożsamy z mężem o tym samym nazwisku, którego jako zdolnego prokuratora wspomina Martialis (5,61,10). Działalność jego przypada zatem na okres Flawiuszów.

BRUTUS (Marcus Iunius Brutus). Obok Manliusa Maniliusa i Publiusa Muciusa Scaevoli był twórcą *ius civile*. O tych trzech prawnikach mówi Pomponius, że *fundaverunt ius civile*. Wyrażenie *ius civile* należy tu rozumieć w znaczeniu prawa wypracowanego przez *interpretatio prudentium*, a słowa *fundaverunt* nie trzeba pojmować dosłownie, literalnie, ponieważ już wcześniej rozwijana była działalność interpretacyjna. Zdaniem więc Pomponiusa trzech juryści na nowo sformułowali prawo cywilne. Brutus należał do *nobilitas*. Był pretorem. Żył w II w. p.n.e. Ułożył zbiór *responsa* w trzech księgach w formie dialogu (przypadek jedyny w jursprudencji rzymskiej).

CAELIUS SABINUS (Cn. Arulenus Caelius Sabinus). Zwolennik szkoły sabinianów, następca Cassiusa Longinusa. Konsul w roku 69. Napisał *responsa* i komentarz do edyktu edyla kurulnego.

CALLISTRATUS. Jurysta z przełomu II i III w. Zapewne – jak się przyjmuje w literaturze – greckiego pochodzenia. Napisał między innymi: *Institutiones* w trzech księgach, *Libri II quaestionum*, *Libri VI de cognitionibus*, monograficzne opracowanie *De iure fisci et populi* w czterech księgach oraz komentarz *Ad edictum monitorium*.

CARTILIUS. Mało znany jurysta, którego działalność przypada jeśli nie na okres cesarza Augusta lub nawet na okres późnej Republiki, to najwyżej na okres pierwszej połowy I w. Powołuje go, wraz z Trebatusem, Proculus (D.28,5,70). Wspomina go także Ulpian (D.13,6,5,13). Stosunkowo rzadkie nazwisko rodowe tego jurysty we wcześniejszych latach jest znane tylko w Rzymie i w Etrurii. Można przyjąć z dużą dozą pewności, że nazwisko to wywodzi się z Etrurii.

CASCELLIUS (Aulus Cascellius). Pomponius (D.1,2,2,45) wymienia go wśród uczniów Serviusa Sulpiciusa Rufusa. Był on jednak niewiele młodszy od Serviusa i współczesnego mu Cicerona. Ponieważ w *senatus consultum de Oropiis* z 73 r. p.n.e. występuje już jako członek senatu, musiał najpóźniej do tego roku uzyskać kwesturę, a co za tym idzie urodzić się w 104 r. p.n.e. lub nawet wcześniej. Kolejnych urzędów *cursus honorum* nie piastował. Zaproponowanego mu przez Augusta urzędu konsula nie przyjął. Aulus Cascellius jest znany z ozdobnej i raczej swobodnej formy swoich *responsów*.

CASSIUS (C. Cassius Longinus). Był zwolennikiem C. Ateiusa Capito, następcą Masuriusa Sabinusa i po nim przywódcą szkoły (*schola, secta*). Od niego pochodzi druga nazwa tej szkoły (pierwsza: sabiniańska), mianowicie szkoła kasjańska (kasjanie). Według Pliniusza Młodszeo (epist. 7,24,8) rzeczywistym inicjatorem tej szkoły miałyby być właśnie Cassius. W odróżnieniu od swego mistrza Masuriusa Sabinusa był bogaty i piastował wysokie urzędy w administracji Cesarstwa. W 30 r. był konsulem. Zmarł po 69 r. Napisał *Libri iuris civilis*. Nie poszedł jednak całkowicie śladami Masuriusa Sabinusa. Jego traktat jest obszerniejszy niż traktat mistrza i w zakresie kontraktów zajmuje się zagadnieniami (np. *locatio-conductio*), których Sabinus nawet nie tknął.

CATO (M. Porcius Cato Censorius). Urodził się w 234 r. p.n.e. W 195 r. p.n.e. uzyskał konsulat, w 184 r. został cenzorem. Był także augurem. Umarł w 149 r. p.n.e. Był historykiem, mówcą i ekspertem *ius civile*, a także wybitnym politykiem. Około 160 r. p.n.e. napisał *De agricultura*, gdzie zawarte są formy kontraktów agrarnych. Był także autorem traktatu *Comentarii iuris civilis*.

CATO (M. Porcius Cato Licinianus). Był synem M. Porcius Catona Censoriusa. Zmarł jako pretor w 152 r. p.n.e. Autor obszernego dzieła *De iuris disciplina*, prawdopodobnie o *ius civile*. Od niego lub jego ojca pochodzi *regula Catoniana*.

CELSUS (Iuventius Celsus pater). Po Pegasusie szef szkoły prokulianów (Pomponius w D.1,2,2,53). W D.31,29 pr. jest informacja, że w pewnym określonym przypadku należał on do *consilium* konsula Duceniusa Verusa, którego roku urzędowania niestety nie znamy.

CELSUS (Publius Iuventius Celsus filius). Pretor w 106 lub 107 r. Był przywódcą szkoły prokuliańskiej. Należał do *consilium* cesarza Hadriana. Jako jurystę cechowała go wielka niezależność intelektualna. Był skory do polemiki zarówno z autorami dawniejszymi, jak i współczesnymi. W dyskusjach, w których uczestniczył, stosował często, w celu podtrzymania swojej tezy lub odrzucenia tez przeciwników, sposób argumentowania – *deductio ad absurdum*, czyli sprowadzenie do absurdu. Niekiedy wykładnia jego zależna była od konkretnego przypadku. Twierdził, by podeprzeć ową elastyczność wykładni, wzmacniając w ten sposób także wolność jurystów w pracy teoretycznej, że *ius est ars boni et aequi* (D.1,1,1 pr.). Celsus napisał *Libri digestorum* w trzydziestu dziewięciu księgach, w których zostały zebrane rozwiązania problemów o charakterze teoretycznym. Pierwsze dwadzieścia siedem ksiąg jego dzieła zachowuje porządek edyktu, w księgach pozostałych zajmuje się niektórymi tekstami ustawowymi, od *Ustawy XII tablic* do *lex Cincia* i *lex Iulia et Papiria*, szczególnie interesując się ich praktycznym zastosowaniem. Napisał również m.in. *Epistulae* i *Quaestiones*.

CERVIDIUS SCAEVOLA (Quintus Cervidius Scaevola). Pochodził z Italii raczej, niż, jak wcześniej uważano, z Grecji czy Afryki. W 175 r. był *praefectus vigilum*. Był członkiem *consilium* cesarza Marka Aureliusza, który uważał go za eksperta i często zasięgał jego rady. Żył do czasu panowania cesarza Septimiusa Severa. Napisał *Libri digestorum* w czterdziestu księgach; w trzech czwartych dzieło to zachowuje porządek edyktu; w ostatnich dziesięciu księgach traktuje o ustawach i uchwałach senatu. Oprócz tego pozostawił jedenaście ksiąg *Responsa*, dwadzieścia ksiąg *Quaestiones* i cztery księgi *Regulae*. Cervidius Scaevola był prawnikiem sławnym i bardzo oryginalnym. Był nauczycielem jurysty Paulusa i prawdopodobnie Papiniana. Jego dzieła w przeważającej części mają charakter kazuistyczny. Wiele spośród jego *responsa* dotyczy przypadków w prowincjach. Mając umysł bystry i niezależny, pisał Scaevola swoje opinie zwięźle i w sposób dogmatyczny, często bez jakiegokolwiek argumentacji. Pisał także *Notae* do *Digesta* Salviusa Iulianusa i Marcellusa.

FLORENTINUS. Znamy tylko jego *cognomen*. Prawnik II w. Pisał najwcześniej za panowania Marka Aureliusza. Jest autorem dość obszernego podręcznika *Institutiones* w dwunastu księgach. Nie trzyma się w nich systematyki Gaiusa. Traktuje najpierw o kontraktach, potem o osobach, wreszcie o spadkach.

FUFIDIUS. Mało znany jurysta wczesnego pryncypatu. Autor zbioru *Quaestiones*.

GAIUS. Niezbyt wiele wiemy o życiu i osobie Gaiusa. Urodził się prawdopodobnie za panowania cesarza Trajana, a umarł niedługo po 178 r. Nie prowadził działalności politycznej. Zajmował się tylko nauczaniem. Fakt, że jest znany tylko z *praenomen*, zasugerował hipotezę, iż żył on w prowincji i – jak to było we zwyczaju – stosował rzymskie *praenomen*. Jego styl, w którym występują formy greckie, zredagowanie komentarza do edyktu prowincjalnego (*Libri ad edictum provinciale*) i kilka odesłań do ustaw wschodnich w jego dziełach dały asumpt do poglądu, wedle którego żył on w prowincji hellenistycznej; argumenty jednak są zbyt szczupłe. Z drugiej strony Gaius wydaje się wrażliwy na tradycje właściwe prawu rzymskiemu. Wystarczy wspomnieć długi fragment w czwartej księdze *Institutiones* poświęcony procesowi *legis actiones*, lub fakt, że napisał on w sześciu księgach *Komentarz do Ustawy XII tablic*. Gaius w wielu punktach uważa za aktualne różnice między sabinianami a prokulianami i zdecydowanie opowiada się za pierwszymi. To sprawiło, iż uważano, że korzystał on, jako że

wzoru, z jakiegoś podręcznika wcześniejszego. Najważniejszym dziełem Gaiusa są jego *Institutiones*, które dotarły do naszych czasów prawie w całości w manuskrypcie poklasycznym (V lub VI w.), powszechnie uważanym za wierny oryginałowi co do istoty. Pełny tytuł podręcznika Gaiusa jest następujący: *Institutionum commentari quattuor*. Tekst powstał prawdopodobnie na podstawie jego wykładów. Prezentuje on fundamentalne aspekty rzymskiego prawa prywatnego według nowej systematyki wykładu. W pierwszej księdze, po wstępie, w siedmiu paragrafach na temat aktów stanowiących *iura populi Romani* Gaius traktuje o *ius quod ad personas pertinet*. Mówi o podziale na wolnych i niewolników, o *manumissiones*, o pozycji osób *sui iuris* i *alieni iuris*, a także o opiece (*tutela*). W drugiej i trzeciej księdze traktuje o *ius quod ad res pertinet*. Najpierw przedstawia klasyfikację rzeczy, następnie pisze o sposobach nabycia rzeczy, a w związku z tym o dziedziczeniu, wreszcie o zobowiązaniach z kontraktu i z deliktu. W czwartej księdze traktuje o *ius quod ad actiones pertinet*, tj. o procesie cywilnym. *Institutiones* Gaiusa były niewystarczająco doceniane przez jurystów okresu klasycznego, doczekały się jednak uznania na przełomie IV i V w., a Justynian wziął je za wzór i kanwę własnych *Institutiones*. Dzieło Gaiusa odznacza się prostotą, uzyskaną dzięki wykładowi systematycznemu i jasnemu, w którym autor poszukuje zawsze związku poszczególnych problemów z ogólnym schematem. W *Instytucjach* jednak nie zauważa się problemu relatywności pojęć prawnych, gdyż brakuje odniesień czy też odesłań do praktyki i do kazuistyki. Wykład utrzymany jest na wysokim poziomie abstrakcji. Poza standardowym dziełem, jakim są *Institutiones*, i wspomnianym już komentarzem do *Ustawy XII tablic*, a także komentarzem do edyktu prowincjalnego (żaden inny jurysta nie napisał komentarza do tego edyktu), jest Gaius autorem komentarza do edyktu pretora miejskiego (*Libri ad edictum praetoris urbani*). Wiele wskazuje na to, że Gaius jest też autorem pracy *Res cottidianae sive aureae*, choć niektórzy uczeni uważają ją za poklasyczną kompilację fragmentów z dzieł Gaiusa. Pod jego nazwiskiem mamy również monografie na temat takich instytucji prawnych, jak *fideicommissum*, *manumissiones*. Mimo tej bogatej działalności pisarskiej Gaius nigdy nie był cytowany przez jurystów klasycznych. Dopiero później, w 426 r., Gaius pojawia się wśród jurystów, których opinie uzyskały urzędowy autorytet w tzw. *Ustawie o cytowaniu*. Cesarz Justynian wypowiadał się o nim z wielkim szacunkiem: *Gaius noster*. Bo też Gaius był jednym z najślawniejszych jurystów rzymskich połowy II w.

HERMOGENIANUS. Żył za panowania cesarzy Dioklecjana i Konstantyna. Jest autorem *Libri sex epitomarum* – zbioru wyciągów; niektóre zachowały się poprzez *Digesta* Justyniana. Być może był on autorem kompilacji konstytucji cesarskich pod nazwą *Codex Hermogenianus*, który ukazał się kilka lat po 293 r. na Wschodzie i który posłużył również za podstawę kompilacji – *Codex Iustinianus*. Nie można jednak tego ustalić z całą pewnością.

IAVOLENUS (Iavolenus Priscus). Urodził się około, a prawdopodobnie przed, 60 r. Za panowania cesarza Hadriana jeszcze żył. Pełnił wiele funkcji publicznych. W 86 r. był konsulem. Po Caeliusie Sabinusie był przywódcą szkoły sabinianów. Był uczniem Cassiusa. Jego zaś uczniem był, między innymi, Salvius Iulianus (D.40,2,5). Mimo ciężaru związanego z licznymi funkcjami politycznymi oddawał się nauczaniu prawa. Udzielał także, wedle Pliniusza (*epist.* 6,15), odpowiedzi publicznie, a ponadto spieszył z własną radą przy rozwiązywaniu problemów wynikających z działalności magistraturalnej. Jest oczywiste, że jego autorytet wzmacniała polityczna pozycja, którą zajmował i która zaowocowała przyznaniem mu przez cesarza *ius respondendi ex auctoritate principis*. Napisał *Libri ex posterioribus Labeonis* – w dziesięciu księgach. Było to zatem studium o juryście, który był założycielem szkoły prokulianów – przeciwnej do tej, której szefem został właśnie Iavolenus. Dzieło to jest świadectwem swobody, wolności sądu Iavolenusa. Jego najważniejszym i oryginalnym dziełem są *Libri XIV epistularum*, zawierające odpowiedzi i rozwiązania problemów teoretycznych (*quaestiones*). Dzieło to świadczy o jego indywidualności jako jurysty. Ponadto jest autorem komentarza w piętnastu księgach do dzieła Cassiusa (*Libri ex Cassio*), a także not w pięciu księgach do Plautiusa (*Libri ex Plautio*), który żył kilka dziesiątków lat wcześniej.

IULIANUS (Salvius Iulianus). Daty urodzenia nie można ustalić dokładnie. Większość

uczonych uważa, że urodził się on między 95 a 110 r. w pobliżu Hadrumentum (wschodnie wybrzeże Tunezji). Zmarł wedle zdania większości romanistów między 170 a 180 r. Piastował wiele urzędów. W 148 r. był *consul ordinarius*. Członek *consilium* cesarza Hadriana i jego następców aż do cesarza Marka Aureliusza. Iulianus był uczniem Iavolenusa i po nim szefem szkoły sabinianów. Hadrian powierzył mu, między 134 a 138 r., zadanie zredagowania definitywnego tekstu edyktu wieczystego (*edictum perpetuum*). Przedtem, jak wiadomo, edykt formalnie obowiązywał tylko przez rok i stąd okresowo był na nowo proponowany, podczas gdy obecnie, po ostatecznej i jedynej redakcji, stał się kompleksowym zespołem norm ustalonych raz na zawsze i nie mógł już być odtąd dostosowywany do mnogości konkretnych przypadków, chyba że na takie dostosowanie pozwalała *interpretatio*. Jakikolwiek jego uzupełnienie, wszelka norma nowa odtąd zależała całkowicie od cesarza. Iulianus był sławny wśród współczesnych mu jurystów. Był pisarzem płodnym. Jego dzieła odznaczają się wielką jasnością i elegancją, nawet w przedstawianiu i rozstrzyganiu najbardziej skomplikowanych przypadków (*casus*). Jego techniki stosowane w celu rozwiązania problemów wykorzystywane są w wielu współczesnych nam pracach jako wprowadzenie do metodologii jurystów rzymskich. Największym dziełem Iuliana były jego *Digesta* – kompilacja prawa kazusowego w dziewięćdziesięciu księgach. W pierwszych pięćdziesięciu ośmiu księgach mamy systematykę edyktu i materiał dotyczący *ius civile* rozproszony w nim. Następna część ksiąg obejmuje przypadki wynikające z ustawowej konstrukcji. Księgi 65-85 dotyczą *lex Iulia et Papia*. Zachowane fragmenty tekstu świadczą, po największej części, o roztrząsaniu przypadków (*casus*) o charakterze *quaestiones*, z odpowiedziami (*responsa*) wyprowadzonymi z praktyki, do której autor często się odwołuje. Natomiast w minimalnym stopniu spotykamy komentarz do słów czy zdań edyktu i wykład dogmatyczny. Jednakże jest możliwe, że fragmenty jego dzieła o charakterze komentarza w znacznym stopniu nie zostały uwzględnione przez kompilatorów justyniańskich – na korzyść nowszych komentarzy Ulpiana. Data napisania *Digestów* jest przedmiotem dyskusji. Prawdopodobnie część dzieła powstała za panowania Hadriana, a część dalsza za panowania cesarza Piusa. Mniejsze dzieła Iuliana to: 1) *Ad Urseium Ferozem libri IV* (było to prawdopodobnie zaopatrzone w adnotacje jakieś nieznane dzieło Urseiusa Feroxa – jurysty z czasów cesarza Trajana; kazuistyczne roztrząsanie prawnych problemów z dziedziny *ius civile* z odpowiedziami Urseiusa i współczesnych jurystów), 2) *Ex Minicio libri VI* (to prawdopodobnie dzieło jurysty Miniciusa z adnotacjami Iulianusa, również kazuistyczne rozpatrywanie połączone z *responsa* Miniciusa i innych jurystów), 3) *De ambiguitatibus liber singularis* (monografia, którą obecnie uważa się za typową dla dzieł Iuliana; jej styl najbardziej jest zbliżony do stylu dojrzałego wytrawnego autora *Digestów*; nie brak jednak uczonych, którzy uważają to dzieło za kompilację poklasyczną lub za skrót materiału zawartego w *Digestach*). Wpływ Iuliana na późniejszych jurystów był bardzo duży. Jego *Digesta* były wielokrotnie publikowane po śmierci autora z adnotacjami późniejszych prawników (Mauricianus, Marcellus, Cervidius Scaevola, Paulus). W wielu późniejszych komentarzach, szczególnie w komentarzach do edyktu, istotna treść uwag Iuliana z jego *Digestów* była powtarzana, niekiedy już bez znajomości właściwego źródła. Niektórzy autorzy uważają Iuliana za najznakomitszego przedstawiciela jurysprudencji rzymskiej, która w jego osobie osiągnęła szczyt rozwoju.

LABEO (Pacuvius Antistius Labeo). Jurysta z I w. p.n.e., uczeń Serviusa Rufusa, ojciec Marka Antistiusa Labeona.

LABEO (Marcus Antistius Labeo). Jurysta, syn Pacuviusa Antistiusa Labeona. Urodził się około 50 r. p.n.e., zmarł około 10 r. Ostrogi w prawie zdobywał u Trebatiusa Testy, chociaż słuchał również dyskusji innych jurystów. Został powołany przez cesarza Augusta do komisji sporządzającej nową listę senatorów dla cesarza. Co do kariery politycznej – doszedł do urzędu pretora, ale ofiarowanego mu przez Augusta urzędu konsula nie przyjął. Co do jego działalności prawniczej, to zarówno udzielał odpowiedzi (*responsa*), jak i był znakomitym nauczycielem. Jest uważany za założyciela jednej z dwu szkół (*sectae*) jurystów we wczesnym pryncypacie – szkoły prokulianów. W odniesieniu do ustroju politycznego wydaje się, że był zwolennikiem starego porządku, w bezkompromisowej opozycji do zwolenników nowego

ustroju – pryncypatu. Później zdobył sobie sławę nie tylko jako ekspert w zakresie prawa, ale również jako uczony w dziedzinie filozofii, gramatyki i retoryki, a także uważano go za biegłego w literaturze starożytnej. Spośród czterystu pism (*volumina*) przypisywanych Labeonowi trzy jego dzieła zasługują na szczególną uwagę: 1) obszerny *komentarz do edyktu pretora miejskiego*, wraz z dodatkiem (*appendix*) zawierającym komentarz do edyktu pretora dla peregrynów; 2) *Pithana*, tzn. *probabilia* – zbiór przypadków (*casus*) ujętych w zdania warunkowe, z *protasis* zawierającą pytanie i *apodosis* dostarczającą odpowiedzi; dzieło to znane nam jest z *epitome* Paulusa w ośmiu księgach, którego tekst wykorzystali kompilatorzy *Digestów* justyniańskich; 3) *Posteriores* w co najmniej czterdziestu księgach, wydany już po śmierci Labeona przez nieznanego jurystę zbiór rzeczywistych i hipotetycznych, możliwych przypadków (*casus*). Zbiór obejmuje przypadki zarówno jurystów rzymskich, które Labeo komentuje, jak i *responsa* samego Labeona, wszystkie z dziedziny *ius civile*. Może to być nieukończone dzieło samego Labeona, jako uzupełnienie do jego komentarza do edyktu pretorskiego. Dzieło to jest nam znane poprzez *epitome* sporządzone przez Iavolenusa, ale czy kompilatorzy justyniańscy mieli jedną lub dwie wersje tego *epitome*, pozostaje sprawą dyskusyjną. Można jeszcze wspomnieć *Responsa*, *Epistulae* i traktat o prawie pontyfikalnym.

LONGINUS. Jurysta współczesny Proculusowi i Cassiusowi. Prokulianin. Wedle Pomponiusa (D.1,2,252) był z domu ekwitą i doszedł do pretury.

MAECIANUS (L. Volusius Maecianus). Jurysta z II w. Piastował różne urzędy i wykonywał różne funkcje. Był m.in. *pontifex minor*, *praefectus annonae*, *praefectus Aegypti* około 161 r. Był członkiem *consilium* Antoninusa Piusa, a także *consilium divi fratres*. Nauczyciel prawa Marka Aureliusza. Pozostawał w bliższych stosunkach osobistych z jurystą Iulianem (*Iulianus noster*) i z jurystą M. Vindiussem Verusem (*Vindius noster*). Najważniejszym dziełem Maecianusa były *Quaestiones de fideicommissis* w szesnastu księgach. Pisał również o procesie karnym, a także był autorem monografii o *Lex Rhodia*.

MARCELLUS (Ulpius Marcellus). Należał do *consilium* cesarza Antoninusa Piusa i cesarza Marka Aureliusza. Pochodził z co najmniej rycerskiego stanu. Jurysta drugiej połowy II w. Napisał *Libri digestorum* w trzydziestu jeden księgach, gdzie znajdujemy także noty Scaevoli i Ulpiana. W dziele tym spotykamy często cytaty ze współczesnych konstytucji cesarskich i komentarze do nich. Był również autorem zbioru *Responsa* i komentarza do *Digestów* Iulianusa w postaci *Notae*. To jurysta oryginalny, który w wielu punktach poddaje krytycznej ocenie myśl poprzedników, a w szczególności myśl Iulianusa.

MARCIANUS (Aelius Marcianus). Jeden z ostatnich jurystów okresu klasycznego (pierwsza połowa III w.). Jego dzieła powstały w kilka lat po pracach Ulpiana. Napisał: *Institutiones* w szesnastu księgach, *Libri de appellationibus* w dwu księgach, *De iudiciis publicis* w dwu księgach, *Libri regularum* w pięciu księgach, monografię *Liber singularis ad formulam hypothecariam* i monografię *Ad senatusconsultum Turpillianum*. Na największą uwagę zasługują jego *Institutiones* – dzieło wykorzystane (obok *Institutiones* Gaiusa i Ulpiana) w *Iustiniani Institutiones*.

MASURIUS SABINUS. Uczeń C. Ateiusa Capito. Od niego pochodzi nazwa jednej ze szkół (*scholae* lub *sectae*): szkoła sabiniańska. Był pierwszym jurystą nie należącym do stanu senatorskiego, który otrzymał od cesarza (Tyberiusz) *ius respondendi*. W pięćdziesiątym roku życia wszedł do *ordo equester*. Żył do okresu panowania cesarza Nerona. Jest autorem *Libri tres iuris civilis*. Był to traktat o zagadnieniach istotnych, być może o charakterze podręcznika, bardzo znany i komentowany przez późniejszych jurystów. Dzieło to w głównych liniach zachowuje systematykę *Libri iuris civilis* Quintusa Muciusa Scaevoli. Nie zawiera ono materii *ius honorarium*. Wywody autora o kontraktach konsensualnych i realnych są niekompletne i wyraźnie widać, że unika on tych zagadnień, a przecież nastąpił ich dalszy rozwój w porównaniu do lat, w których działał Quintus Mucius Scaevola. Można to tłumaczyć zakładając

pewną staroświeckość samego Sabinusa, bądź przypisując ową fragmentaryczność jego dzieła kolejom tekstu, ułożonego z pewnych tylko zagadnień jego wykładów, opublikowanych przez uczniów po śmierci autora. Sabinus napisał ponadto *Libri ad edictum praetoris urbani* (w pięciu księgach) oraz *Liber singularis adsectorius*, dzieło świadczące o jego współpracy z pretorem w zakresie działalności jurysdykcyjnej. Był także autorem *Libri ad Vitellium* – dzieła dotyczącego zagadnień prawa cywilnego. W *Memorabilia* natomiast pojawiają się tematy prawa publicznego i *ius sacrum*, które autor traktuje zgodnie z kierunkiem odnowy nadanym przez cesarza Augusta.

MELA (Fabius Mela). Przyjmuje się, że był on jurystą współczesnym M. Antystiusowi Labeo, a zatem żył za panowania Augusta.

MINICIUS (L. Minicius Natalis). Jurysta przełomu I i II w. Był uczniem Masuriusa Sabinusa (D.12,1,22). Konsul w 106 r. Należał do szkoły sabinianów. Jego dzieło (*Responsa*) jest nam znane dzięki obszernemu komentarzowi Salwiusa Iulianusa.

MODESTINUS (Herenius Modestinus). Był ostatnim znaczącym jurystą klasycznym. O jego pochodzeniu i życiu wiemy bardzo mało. Na podstawie dzieła napisanego po grecku i jego skłonności do używania wyrażen greckich w ogóle uważali niektórzy, że pochodził ze Wschodu (Dalmacja, Mała Azja) – nie można jednak tego wykazać z całą pewnością. Był uczniem Ulpiana, jurystą udzielającym odpowiedzi (*responsa*), nauczycielem cesarza Maximinusa Młodszego (Traka). Wiele jego dzieł znamy jedynie z tytułu. Wyciągi z innych znajdujemy w *Digestach* justyniańskich i w *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. Chociaż znał całe prawo, to jednak nie pisał obszernych komentarzy, lecz tworzył raczej podręczniki dla praktyków lub dla nauczania, a także monografie. Do pierwszych można zaliczyć *Libri differentiarum*, w dziewięciu księgach; dziesięć ksiąg *Regulae* i dziewiętnaście ksiąg *Responsa*. Najbardziej znaczącą w drugiej grupie prac jest bez wątpienia monografia *De excusationibus*, tzn. o wymówieniach się od opieki – w sześciu księgach. Dzieło to zostało napisane po grecku i z tytułem greckim. Była również wersja łacińska, ale powstała w okresie pojustyniańskim. Obecnie powszechnie przyjmuje się, że Modestinus napisał to dzieło do użytku praktyków prowincjonalnych ze Wschodu. Modestinus był między 224 a 244 r. *praefectus vigilum*. Był jednym z pięciu jurystów wyróżnionych w *Ustawie o cytowaniu*.

NERATIUS PRISCUS (L. Neratius Priscus). Pełnił liczne urzędy. Był m.in. w 87 r. konsulem. Członek *consilium* cesarzy Trajana i Hadriana. Pochodził z samnickiego miasta Saepinum. Po Celsusie ojcu był szefem szkoły prokulianów. Trajan początkowo przewidywał go na swego następcę na tronie cesarskim. Pisał dzieła kazuistyczne, więc *Responsa*, *Epistulae*. Był autorem dzieła o niezwykłym tytule *Membranae*. Sporządził zbiór *Regulae*. Napisał także monografię *De nuptiis*.

NERVA (M. Cocceius Nerva pater). Był konsulem przed 24 r., a od 24 r. pełnił funkcję *curator aquarum*. W 33 r. zabił się, zrozpaczony, że skończyła się wolność i nastąpił upadek Republiki. Był dziadkiem cesarza Nery. Nerva pater był, po Labeonie, szefem szkoły prokulianów. Był uczniem Labeona i podzielał jego przekonania polityczne. Nie znamy żadnego jego dzieła, chociaż jest on często cytowany przez późniejszych jurystów.

NERVA (M. Cocceius Nerva filius). Był synem M. Cocceiusa Nery (pater) i – według wszelkiego prawdopodobieństwa – ojcem cesarza Nery. Nie wyklucza się, że na początku lat czterdziestych był konsulem wraz z C. Fibiusem Rufinusem. Należał do szkoły prokuliańskiej, podobnie jak jego ojciec. Był autorem monografii *De usucapionibus*.

OCTAVENUS. Mało nam znany jurysta z przełomu I i II w. Często powoływany z aprobatą przez prawników późniejszych.

OFILIUS (Aulus Ofilius). Był uczniem Serviusa Sulpiciusa Rufusa, przyjacielem jednocześnie Cicerona i Caesara. Należał do *ordo equester*. Około 46 r. p.n.e. już nauczał prawa. Wyrzekł się robienia kariery politycznej. Żył i pracował aż do okresu panowania cesarza Augusta. Napisał wiele ksiąg *de iure civili*, które cechuje oryginalność ujęcia. Najważniejszym jednak jego dziełem jest komentarz do edyktu pretorskiego, pierwszy tego rodzaju, który nie ogranicza się tylko do prostej wykładni, lecz zarysowuje nową i bardziej organiczną, całościową strukturę tekstu normatywnego, wypracowywanego z roku na rok przez pretorów (D.1,2,2,44).

PACONIUS. Mało znany prawnik z I w., przywołany przez Ulpiana w D.13,6,1,1.

PAPINIANUS (Aemilius Papinianus). Piastował wiele urzędów (*advocatus fisci*, *assessor praefecti praetorio*, od 203 r. *praefectus praetorio*). Jest pierwszym wielkim jurystą za panowania cesarzy z dynastii Sewerów. Pochodził z prowincji, bądź z Syrii, bądź z Afryki (Libia). Niektóre późniejsze świadectwa (*Scriptores Historiae Augustae*) mówią o stosunku *ad finitas* między Papinianem a pierwszym cesarzem z dynastii Sewerów. Papinian miałby być *cognatus*, a więc krewnym, Iulii Domny, drugiej żony cesarza Septimiusza, która była właśnie pochodzenia syryjskiego. Jak już wyżej wspomniano, w 203 r. Papinianus zostaje *praefectus praetorio*. Jednakże jego powodzenie kończy się ze śmiercią cesarza Septimiusa. W 211 r. bowiem cesarz Karakalla pozbawia go urzędu, a w rok później powoduje jego zabójstwo, wkrótce po morderstwie brata cesarskiego Gety. Być może stało się tak, ponieważ Papinian odmówił służenia cesarzowi bratobójcy i nie chciał usprawiedliwić zbrodni cesarza przed senatem i ludem rzymskim. Głównymi dziełami Papiniana były *Quaestiones* w trzydziestu siedmiu księgach i *Responsa* w dziewiętnastu księgach. Pierwsze dzieło zostało napisane, w przeważającej części, w czasie panowania Septimiusza Sewera. Zawiera ono odpowiedzi udzielone podczas dyskusji, w *consilium*, ułożone według tzw. systematyki digestów. *Responsa* zostały napisane za rządów Sewera i Karakalli. Tylko ostatnie księgi powstały po śmierci Sewera. Dzieło to różni się nieco od zbiorów *responsa* innych jurystów: stan faktyczny, podstawa rozstrzygnięcia, włącznie z treścią. Ponieważ jednak nie uwzględnia pytania postawionego przez pytającego, związanego z nim, a nie mieszczącego się w konkretnym przypadku (*casus*) przedmiotu, materii i w ogóle rozpatrywania dogmatycznego, jego *Responsa* nabierają, do pewnego stopnia, charakteru *Quaestiones*. Zarówno *Responsa*, jak i *Quaestiones* Papiniana zawierały odpowiedzi innych jurystów, decyzje cesarza i innych urzędników, a także dawniejsze konstytucje. Materiał był ułożony według systematyki digestów. Podobnie jak *Quaestiones*, również *Responsa* Papiniana zostały, jak się wydaje, poddane rewizji czy też korekcie we wczesnym okresie poklasycznym. Mniejsze dzieła Papiniana to: *Definitiones* w dwu księgach (reguły prawne lub paremie w formie zwężłej, służące jako wprowadzenie dla studentów prawa lub praktyków); *De adulteriis* w dwu księgach; *Astynomikos* (praca o greckim tytule dotycząca pewnego rodzaju urzędnika municypalnego – nie brak opinii, według której jest to poklasyczna kompilacja fragmentów czy wyciągów z dzieł Papiniana. Papinianus był sławny już w późnym okresie klasycznym, o czym świadczą *Notae* do jego dzieł pisane przez Paulusa, Ulpiana i Marciana. W okresie poklasycznym uważano go za największego jurystę, co uwidocznione zostało w sławnej *Ustawie o cytowaniu*, przewidującej, że jeśli w konkretnej sprawie poglądy uznanych autorytetów (Gaius, Papinianus, Paulus, Ulpianus i Modestinus) podzielone byłyby równo, wówczas będzie obowiązywał pogląd Papiniana.

PAULUS (Iulius Paulus). Wywodził się z rodziny pochodzenia italskiego. Nie znamy ani daty jego urodzenia, ani daty śmierci. Kariere rozpoczął jako adwokat. Był *assessor*, asystentem Papiniana, gdy ten piastował urząd *praefectus praetorio*. Źródła literackie informują, że był szefem biura *a memoria* kancelarii cesarskiej. Był członkiem *consilium* cesarzy Septimiusa Severusa, Karakalli i Alexandra Severusa. Po Papinianie objął urząd *praefectus praetorio* (za panowania cesarza Heliogabala lub Alexandra Severusa). Obok Ulpiana był wielkim autorem zbiorów i wielkim komentatorem dzieł wcześniejszych jurystów. Znaczna część *Digestów* Justyniana została skompilowana właśnie z dzieł tych dwóch wybitnych jurystów. Wydaje się, że Paulus był starszy od Ulpiana. Jego dzieła datują się z czasów Commodusa i Alexandra Severusa. Paulus był uczniem Cervidiusa Scaevoli – odwołuje się do „*Scaevola noster*” w

niektórych wcześniejszych dziełach. Paulus był wybitnym nauczycielem prawa, o czym świadczy liczba uczniów, a także dowodzą tego elementarne prace prawnicze, które napisał. Przede wszystkim jednak jest on najlepiej znany jako prawnik-pisarz. Ponad osiemdziesiąt pięć prac w więcej niż trzystu księgach może mu być przypisanych, i to ze wszystkich możliwych dziedzin myśli prawniczej. Wśród najwcześniejszych jego pism były *Notae* i *Epitomae* różnych dzieł jurystów wcześniejszych. Pisał m.in. *Notae* do Neratiusa, do Plautiusa i do Viteliusa. Najważniejszymi jednak dziełami Paulusa są *Libri ad edictum* w siedemdziesięciu ośmiu księgach i *Libri ad Sabinum* w szesnastu księgach. W pierwszym dziele komentarz Paulusa wydaje się bardziej systematyczny i obszerniejszy pod względem zakresu niż wykładnia słowo po słowie w *Ad edictum* Ulpiana. Paulus wykorzystał w tej pracy obszernie całą tradycję jursprudencej. Ostatnie dwie księgi interpretują klauzule edyktu edylów kurulnych. Drugie z wielkich i najważniejszych dzieł Iuliusa Paulusa, *Ad Sabinum*, nie jest wyłącznie komentarzem do *ius civile* w ujęciu Sabinusa, chociaż układ materiału jest ten sam. Autor stara się dać kompletny obraz *ius civile*, oparty w dużej części na dziele Pomponiusa *Ad Sabinum*, cytując w dodatku cały zastęp innych autorytetów. Paulus był również autorem *Quaestiones* w dwudziestu pięciu księgach i *Responsa* w dwudziestu trzech księgach. Oba dzieła mają systematykę digestów. W *Quaestiones* rozpatruje obszernie pojedyncze konkretne przypadki wyłonione w czasie dysput, cytuje własne *responsa*, reskrypty i inne cesarskie akty prawne, poglądy wcześniejszych jurystów itd. *Responsa* w większości poświęcone zostały problemom prawnym związanym z praktyką. Zawierają one jednak dodatkowy materiał. Zarówno *Quaestiones*, jak i *Responsa* Paulusa poddane zostały poklasycznej rewizji. Iulius Paulus był także autorem licznych podręczników dla studentów i praktyków: *Institutiones* w dwu księgach, *Regulae* w siedmiu księgach, *Manualium* w trzech księgach. Napisał też wiele opracowań monograficznych. Były to komentarze do poszczególnych ustaw (np. *Ad legem Falcidiam*, *Ad legem Cinciam*) i uchwał senatu, gdzie rozpatrywał ogólną naturę prawa i ustawy. W innych traktował o fazach czy etapach prawa dotyczącego osób, własności, zobowiązań i spadków, o procedurze, prawie karnym, prawie finansowym (fiskalnym) i prawie publicznym (np. *Liber singularis de gradibus et adfinibus et nominibus eorum*, *Liber singularis de secundis tabulis*, *Liber singularis de portionibus, quae liberis damnatorum conceduntur*). Ocena wkładu jurysty Iuliusa Paulusa w rozwój prawa rzymskiego ulegała w ciągu wieków zmianom. W okresie poklasycznym cieszył się on wielkim uznaniem, cesarz Justynian wychwalał go, a kompilatorzy sięgali do jego dzieł często i z wielką swobodą. W wiekach średnich i wczesnych nowożytnych uważano go tylko za kompilatora i odtwórcę, a nawet plagiatora poglądów starszych jurystów. Obecnie uważa się go znowu za jednego z wybitnych jurystów rzymskich. Bogactwo cytatów innych autorów w jego dziełach miało służyć jako potwierdzenie jego poglądów, do których doszedł niezależnie. Często przeciwstawiał się poglądom Papiniana a także opiniom cesarskim, rozważnie i niezależnie dobierał sobie autorytety. Wydaje się, że Paulus był ostrym, logicznym myślicielem.

PEGASUS. Jurysta drugiej połowy I w. Doszedł do najwyższych urzędów. Był m.in. *praefectus urbi* za czasów Wespazjana i Domicjana. Kierował szkołą prokuliańską po Proculusie. Był znany współczesnym ze swej erudycji. Traktowany był jako „książka raczej niż człowiek”. Pozostawił po sobie zbiór *Responsa*. Najprawdopodobniej dzięki jego inicjatywie powstało *senatusconsultum Pegasianum* (około 73 r.), przyznające spadkobiercy prawo do zatrzymania czwartej części *fideicommissa*, które powinien wydać stosownie do woli testatora. Znane jest także inne *senatusconsultum Pegasianum* (72 r.), które rozciągnęło przywilej *anniculi causae probatio* na *Latini Iuniani*.

PLAUTIUS. Jurysta I w., współczesny Caeliusowi Sabinusowi. Dzieła Plautiusa opracowywane były przez Iavolenusa, Neratiusa, a także późniejszych jurystów – Pomponiusa i Paulusa. Właśnie z komentarzy tych wiemy, że uwaga Plautiusa skupiała się w pierwszym rzędzie na prawie pretorskim. Uwaga poświęcona przez jurystów klasycznych temu prawnikowi (np. komentarz Paulusa *Ad Plautium* w osiemnastu księgach) jest dowodem wielkiego szacunku, jakim Plautius cieszył się u późniejszych jurystów.

POMPONIUS (Sextus Pomponius). Jego działalność pisarska przypada na czas panowania cesarza Hadriana do *divi fratres*, zatem za panowania Marka Aureliusza i Luciusa Verusa. Co do kolei życia Pomponiusa można snuć tylko przypuszczenia. Żył dłużej niż Salvius Iulianus, któremu był współczesny. Oddawał się przede wszystkim nauczaniu prawa. Ale napisał również wiele prawniczych dzieł. Jednym z tych dzieł, zupełnie szczególnym i niezwykłym w panoramie jurysprudencki rzymskiej, była *Liber singularis enchiridii*. Pomponius opatrzył to dzieło wstępem historycznym, będącym dla nas głównym źródłem poznania wczesnej historii prawa rzymskiego. *Enchiridion* znaczy „podręcznik”. Przyjmuje się, że został on napisany za panowania Hadriana, na początku kariery Pomponiusa. Drugie dzieło Sextusa Pomponiusa, *Libri ad Sabinum*, jest komentarzem do dzieła Masuriusa Sabinusa, traktującego o *ius civile*, w trzydziestu pięciu lub trzydziestu sześciu księgach. Autor przedstawił w nim dawniejszą literaturę na temat *ius civile*. Prawo cywilne materialne było również przedmiotem innego dzieła Pomponiusa, mianowicie komentarza *Ad Quintum Mucium* w trzydziestu dziewięciu księgach. Był on również autorem najobszerniejszego ze znanych komentarzy do edyktów pretorskiego i edyktu plebsu (*Libri ad edictum*), w co najmniej stu pięćdziesięciu księgach. Napisał także *Digesta, Regulae, Libri ex variis lectionibus* (komentarz do pism różnych jurystów) i szereg monografii na różne tematy. Dzieła Pomponiusa zostały obficie wykorzystane przez kompilatorów justyniańskich przy opracowywaniu *Digestów*. Pomponius nie piastował żadnego urzędu, przynajmniej nie ma o tym żadnej wzmianki. Nie posiadał też *ius respondendi*, na co wskazuje fakt, że rzadko przedstawia prawdziwe *responsa*. Ograniczał się do studium prawa prywatnego i zajmował się przystosowaniem pism jurystów wcześniejszych do systemu dogmatycznego. Pomponiusa łączy się często z Gaiusem, uważając obu za wybitnych jurystów „akademi-ckich”. Podobno Salvius Iulianus sprawił, że Pomponius nauczał prawa w szkole sabinianów. Jednakże dokładne porównanie pism obu jurystów, Pomponiusa i Gaiusa, ujawnia uderzające różnice w treści i stylu ich dzieł. W przykładach, w których Gaius pisał o tym samym przedmiocie, teksty Pomponiusa są daleko obszerniejsze. Pomponius po imieniu nazywa swoje źródła, Gaius zaś w sposób nieokreślony odwołuje się do „nauczycieli”, „wielu”, „innych”. Pomponius nigdy nie charakteryzuje poglądu innego jurysty jako „absurdu”, podczas gdy Gaius jest drugim, po Celsusie, w wypowiedzianiu subiektywnej dezaprobaty. Zauważa się, że Gaius jako nauczyciel prawa był zadowolony odtwarzając doktrynę prawną w postaci, która mogła być łatwo przyswojona. Pomponius może być nauczycielem prawa, ale wkrótce powrócił do pisania dzieł encyklopedycznych, przeznaczonych do zaspokajania potrzeb stale rozwijającego się biurokratyczno-prawnego zawodu. Pomponiusowi brak ostrości i niezależności myśli współczesnych mu jurystów, jak Celsus i Iulianus, lecz jego opanowanie wcześniejszego piśmiennictwa i twórcze traktowanie jego istoty sprawiły, że cieszył się autorytetem współczesnych i późniejszych jurystów.

PROCLUSUS. Zdaniem większości autorów znany tylko *cognomen* tego jurysty. Niemiecki romanista W. Kunkel sądzi, że był on stanu senatorskiego. Dokładne daty jego urodzenia i śmierci nie są znane. Stał na czele szkoły prawa, która nosi jego imię (prokulianie). Napisał podręcznik *Epistulae*, który był wysoko ceniony przez późniejszych jurystów. Proculusowi były również przypisywane *Notae* do dzieł Labeona, lecz nie jest to pewne. Żył i działał na przełomie I w. p.n.e. i I w.

RUTILIUS (P. Rutilius). Mało znany prawnik. Był trybunem ludu w 169 r. p.n.e.

RUTILIUS (P. Rutilius). Trybun ludu w 136 r. p.n.e. Jurysta.

RUTILIUS RUFUS (P. Rutilius Rufus). Był prawdopodobnie synem P. Rutiliusa, trybuna ludowego ze 169 r. p.n.e. Zrobił karierę polityczną. Doszedł do najwyższych urzędów (włącznie z konsulatem w 105 r. p.n.e.) przede wszystkim – jak się sądzi – dzięki wielorakim stosunkom z przednimi rodzinami rzymskimi, a w szczególności z kręgiem Scypionów. W 92 r. p.n.e. wytoczono mu proces *de repetundis*, który, jak się obecnie uważa, był uchybieniem wobec sprawiedliwości. W wyniku tego procesu Rutilius spędził resztę życia na wygnaniu. P.

Rutilius Rufus był uczniem sławnych jurystów, a to: Maniliusa, Brutusa i P. Muciusa Scaevoli. Był uznanym prawnikiem. On to wprowadził pierwsze innowacje do edyktu pretorskiego. Od niego pochodzi np. *actio Rutiliana* na korzyść *bonorum emptora*.

RUTILIUS MAXIMUS. Jurysta III w., cytowany w *Digestach* Justyniana. Napisał monografię o *lex Falcidia* (*Liber singularis ad legem Falcidiam*).

SCAEVOLA (Q. Mucius Scaevola). Był ostatnim jurystą, który łączył kierunki działalności świeckiej, mianowicie: *cavere, agere, respondere* z religijną funkcją najwyższego kapłana (*pontifex maximus*). Wniósł wielki i ważny wkład do piśmiennictwa prawniczego. Był bowiem autorem dzieła o tytule: *Iuris civilis libri XVIII* i bardziej zwięzłego: *Liber singularis «horon»*, zbioru reguł, które zostały bezpośrednio wykorzystane przez kompilatorów justyniańskich. Nie wydaje się natomiast, by kompilatorzy justyniańscy mieli w rękach *Libri iuris civilis*, z których czerpią liczne fragmenty poprzez cytaty późniejszych jurystów. Dzieło to w rzeczywistości było w użyciu do III w., a dwóch jurystów z czasów Antoninów, Gaius i Pomponius, napisali komentarze do niego. Pomponius znał to dzieło bezpośrednio i dogłębnie i w swoim dziele *Liber singularis enchiridii* twierdzi, że Quintus Mucius traktował o prawie cywilnym wedle klasyfikacji systematycznych (D.1,2,2,41: *...ius civile primum constituit generatim in libros decem et octo redigendo*). Nie znaczy to, że dzieło to zostało napisane według już określonej systematyki, która stanowiłaby podstawy jurysprudencki europejskiej. Rzeczywiście Quintus Mucius bardzo często robi użytek z techniki podziału. Scaevola łączył działalność jurysprudencką z działalnością polityczną. Wyniósł to ze środowiska rodzinnego. Był przecież synem i uczniem zarazem Publiusa Muciusa Scaevoli. W 106 r. p.n.e. został trybunem, w 104 r. edylem, w 95 r. konsulem, w latach następnych był najwyższym kapłanem (*pontifex maximus*) i prokonsulem Azji w 94 r. p.n.e.

SERVIUS (Servius Sulpicius Rufus). W oczach współczesnych był najślawniejszym ze wszystkich jurystów ze względu na udzielane odpowiedzi (*responsa*) i ze względu na nauczanie prawa. Urodził się 105 r. p.n.e. Był synem ekwity. Był słuchaczem Quintusa Muciusa Scaevoli, który zachęcał go do podjęcia studiów prawniczych, gdy tymczasem Servius marzył o zawodzie adwokata. Studia prawnicze uzupełnił studiując retorykę wraz z Ciceronem. Prawa uczyli go Lucilius Balbus i Aquilius Gallus. W dziełach jego przeważają *responsa*. Często zajmuje stanowisko polemiczne wobec Quintusa Muciusa Scaevoli, który wszak ukierunkował go na jurysprudencką. Servius napisał komentarz krytyczny do *Libri iuris civilis* Quintusa Muciusa. Komentarz ten tradycja oznacza dwoma tytułami: *Reprehensa Scaevolae capita* lub *Notata Mucii*. Oprócz tego napisał *Libri ad Brutum* w dwu księgach, które prezentują pierwszy szkic interpretacji tekstu edyktu pretorskiego w całości (D.1,2,2,43-44). Servius zajmował się także polityką. Piastował on kolejno: urząd kwestora (74 r. p.n.e.), pretora dla peregrynów (65 r. p.n.e.), konsula (51 r. p.n.e.).

TERTULLIANUS. Jurysta, autor *Quaestiones* i monografii o *peculium castrense*. O nim i o tych jego dziełach wiemy z fragmentów zachowanych w *Digestach* justyniańskich. Czy jurysta Tertullianus i pisarz Kościoła Tertullianus (Q. Septimius Florus Tertullianus) to ta sama osoba, czy osoby różne, jest problematyczne. Argumenty są za i przeciw. Przy obecnym stanie źródeł problemu tego rozstrzygnąć nie można. Jurysta Tertullianus cytuje Pomponiusa. Przyjmuje się, że jego działalność przypada na pierwszą połowę III w. Mniej więcej w tym samym czasie działał pisarz Kościoła Tertullianus.

TREBATIUS TESTA (C. Trebatius Testa). Urodził się najpóźniej w latach osiemdziesiątych I w. p.n.e., zmarł zaś przypuszczalnie wkrótce po 4 r. Był młodszym przyjacielem i podopiecznym Cicerona, doradcą prawnym Cezara i później cesarza Augusta. Pochodził z rodziny ekwitów. August proponował mu konsulaturę, ale Trebatius Testa nie przyjął go. Poświęcił się udzielaniu odpowiedzi (*responsa*) i nauczaniu prawa. Pisma jego były znane, chociaż mało z nich korzystano, jeszcze w II w. Żaden fragment z jego pism nie zachował się do naszych czasów (nawet poprzez *Digesta* justyniańskie). Nie znamy także tytułów jego dzieł.

Źródła literackie informują nas, że Trebatius napisał traktat o *ius civile*, a także obszerną pracę o prawie sakralnym, boskim. Był nauczycielem Labeona. Cieszył się wielkim szacunkiem u jurystów klasycznych.

TUBERO (Quintus Aelius Tuberus). Jurysta, który w 129 r. p.n.e. daremnie ubiegał się o preturę, ale prawdopodobnie w 118 r. p.n.e. został konsulem. Był wysoko ceniony przez Cicerona. Wspomina o nim Pomponius (D.1,2,2,40). Jest jednak bardzo mało nam znany.

TUBERO (Quintus Aelius Tuberus). Był uczniem A. Ofiliusa. Ponieważ Pomponius (D.1,2,2,46) pisze o nim jako o tym, który w 46 r. p.n.e. przed Cezarem oskarżał Q. Ligariusza, musiał więc on być synem L. Aeliusa Tubero, który pozostawał w bliskich stosunkach z Ciceronem. Do 46 r. p.n.e. był adwokatem, potem poświęcił się prawu. Należał do tych jurystów, którzy stronili od polityki. Był autorem *Responsa* i *Libri de officio iudicis*. Pisał też o senacie.

ULPIANUS (Domitius Ulpianus). Był pochodzenia syryjskiego. Urodził się prawdopodobnie w Tyrze (Fenicja). Był członkiem *consilium* pretora, *adsessor* Papiniana po 193 r., podobnie jak Paulus. Zesłany na wygnanie przez cesarza Heliogabala, w 222 r. został odwołany do Rzymu przez Aleksandra Severusa. Wszedł do *consilium* tego cesarza, z którym pozostawał w ścisłym związku. Mianowany został *magister libellorum*, *praefectus annonae*, a w 222 r. *praefectus praetorio*. Jego działalność pisarska rozwijała się prawdopodobnie między 212 a 222 r., zanim w karierze publicznej wzniósł się na same szczyty. Do niedawna uważano, że pretorianie zamordowali Ulpiana na oczach cesarza w 228 r. Jednakże, według ostatnio ujawnionych danych, już w 223 r. został on zamordowany przez pretorianów w czasie kolejnego buntu, który wyprzedził kryzys, w wyniku którego nastąpił upadek cesarza Aleksandra Severusa. Domitius Ulpian napisał *Libri ad edictum praetoris* w osiemdziesięciu jeden księgach, dwie księgi komentarza do edyktu edylów kurulnych, *Libri ad Sabinum* w pięćdziesięciu jeden księgach, *Libri de appellationibus* w czterech księgach, dziesięć ksiąg *Libri disputationum* i *Libri institutionum* w dwu księgach. Był też autorem licznych opracowań monograficznych, z których wymienić trzeba: *Liber singularis de officio consularum*, *De officio curatoris rei publicae*, *De officio praefecti urbi*, *De officio proconsulis* i *De omnibus tribunalibus* w dziesięciu księgach. Ulpian był współczesny Paulusowi i podobnie jak on był bardzo płodnym pisarzem. Doskonale znał piśmiennictwo prawnicze. Opinie innych jurystów cytował obficie, jednakże ani razu nie cytuje w swoich dziełach pism Paulusa. Ulpian jako jurysta jest bardzo dobrze znany poprzez swoje prace. Szóstą część całych *Digestów* justyniańskich stanowią wyciągi z jego dzieł. Większość jego pism powstała za rządów Karakalli (212-217), niektóre mogły powstać wcześniej, inne później. Najwcześniejszymi jego pracami, podobnie jak Paulusa, były *Notae* do pism innych jurystów. Nie znamy żadnego *epitome* Ulpiana. Jego komentarz do edyktu – zdaniem niemieckiego romanisty F. Schulza, jedna z największych prac jursprudenckiej rzymskiej – we wczesnym okresie poklasycznym został poddany rewizji. Nie wiadomo jednak, ile opuszczono, a ile w nim zmieniono. Warto pamiętać, że w komentarzu do edyktu Ulpianus ograniczył się tak dalece, jak to było możliwe, do *ius honorarium*, natomiast opuścił całą dyskusję o *ius civile*, którą wciskano do komentarzy do edyktu od Celsusa i Iulianusa. Ulpiana komentarz *ad Sabinum* w pięćdziesięciu jeden księgach był zamierzony jako prezentacja *ius civile* jego czasów. Komentarz ten omawiał tak wyczerpująco wcześniejsze dyskusje, że wyrugował starsze komentarze. Kopia, z której korzystali kompilatorzy justyniańscy, była niekompletna. Tribonianus mówi o *repetita praelectio*, czyli o redakcji poprawionej tego dzieła, które wykorzystali kompilatorzy (*Constitutio Cordi* 3). Dawniejsi uczeni uważali, że Ulpianus napisał dwie wersje. Według najnowszych badań była to wczesnopoklasyczna poprawiona edycja. Ulpianowi przypisywane są w *Digestach* Justyniana cztery prace o charakterze wprowadzenia do prawa. Są to: *Institutiones* w dwu księgach, *Regulae* w jednej księdze i sześć ksiąg *Opiniones*. *Regulae* to po prostu *Epitome* z *Regul* Ulpiana, zachowane w manuskrypcie watykańskim. Gdy chodzi o *Opiniones*, to o klasycznym pochodzeniu tego dzieła wątpił już Gothofredus. Uznano je za antologię sporządzoną przez poklasycznego autora. Ostatnio B. Santalucia, który poświęcił

temu dziełu obszerną monografię połączoną ze szczegółowym komentarzem do każdego fragmentu dzieła, jaki się zachował, stara się udowodnić, że było to oryginalne dzieło Ulpiana, napisane w czasie między panowaniem Karakalli i Aleksandra Severusa jako podręcznik do użytku namiestników prowincji. Jest tam mowa o obowiązkach namiestników, o obowiązkach obywateli prowincji wobec państwa (*munera*), o zwolnieniu z tych obowiązków (*immunitates*), o jurysdykcji. Co do charakteru dzieł Ulpiana opinie uczonych są podzielone. A. Pernice starał się wykazać, że są to jedynie kompilacje wcześniejszych dzieł prawniczych. Uważał on, że Ulpian robił wyciągi z dzieł jurystów mechanicznie, arbitralnie dodając uwagi innych autorów. Natomiast P. Jörs broni Ulpiana, starając się udowodnić, że był to jeden ze znaczniejszych jurystów klasycznych. Nie przesądzając tej kwestii, trzeba jednak stwierdzić, że Ulpian, choć niezwykle płodny i zajmujący się różnorodną twórczością prawniczą, nie był jurystą tej miary co Iulian czy Papinian, a także – być może – Paulus.

URSEIUS (Urseius Ferox). Jurysta I w. lub przełomu I i II w. Jest autorem dzieła, którego tytułu nie znamy. Wiemy jednak o jego istnieniu, gdyż Salvius Iulianus napisał do niego komentarz – *Ad Urseium Ferocem* w czterech księgach. Przypuszcza się, że opracowanie Urseiusa Feroxa miało charakter kazuistyczny.

VENULEIUS SATURNINUS. Jurysta z drugiej połowy II w. Był autorem obszernych opracowań monograficznych na temat *interdicta*, *actiones*, *stipulationes*, jak również dzieł *de iudiciis publicis*, *de officio proconsulis*. O jego karierze politycznej nic nie wiemy. Niektórzy utożsamiają go z Claudiusem Saturninusem – autorem dzieła *De poenis paganorum*, z którego jedyny fragment zachował się w D.48,19,16. Inni zaś utożsamiają go z Quintusem Saturninusem – autorem komentarza do edyktu, cytowanym w dwóch miejscach justyniańskich *Digestów* (D.12,2,13,5 oraz D.34,2,19,7). Zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy owych utożsamień powołują się na pewne argumenty, jednakże nie są one przekonujące.

VINDIUS (M. Vindius Verus). Mało znany jurysta z II w. Był konsulem w 138 r. Należał do *consilium* cesarza Antoninusa Piusa. Z *Fragmenta Vaticana* (fr. 77) wiemy, że zasięgał rady u Salviusa Iulianusa. Cytowany jest przede wszystkim u Maecjanusa, który nazywa go *Vindius noster* (D.35,2,32,4), co wskazywałoby, że Maecjanus pozostawał z Vindiusem w bliższych stosunkach. Nazwisko rodowe tego jurysty, Vindius, jest celtyckie.

VITELLIUS. Mało nam znany jurysta z czasów Augusta. Musiał być jednak znany i uznany w Rzymie, skoro komentarze do jego dzieł (*Libri ad Vitellium*) pisali tej miary prawnicy, co Masurius Sabinus i Iulius Paulus.

VIVIANUS. Według D.4,8,21,11 musiał pisać przed Celsusem młodszym (Celsus filius). Był więc jurystą z I w. Napisał komentarz do edyktu pretorskiego i edyktu edylów. Poza tym o jego osobie i dziełach nic więcej nie wiemy.

Chronologiczne zestawienie jurystów rzymskich

Drugi wiek przed naszą erą

CATO (M. Porcius Cato Censorius) – cenzor roku 184 p.n.e.

CATO (M. Porcius Cato Licinianus) – pretor roku 152 p.n.e.

BRUTUS (Marcus Iunius Brutus) – pretor roku 142 p.n.e.

RUTILIUS (P. Rutilius) – trybun ludu w roku 169 p.n.e.

RUTILIUS (P. Rutilius) – trybun ludu w roku 136 p.n.e.

TUBERO (Quintus Aelius Tubero) – konsul roku 118 p.n.e.

RUTILIUS RUFUS (P. Rutilius Rufus) – konsul roku 105 p.n.e.

Pierwszy wiek przed naszą erą

SCAEVOLA (Quintus Mucius Scaevola) – konsul roku 95 p.n.e.

AQUILIUS GALLUS (Gaius Aquilius Gallus) – pretor peregrinus w 66 r. p.n.e.

SERVIUS (Servius Sulpicius Rufus) – konsul roku 51 p.n.e.

OFILIUS (Aulus Ofilius)

LABEO (Pacuvius Antistius Labeo)

ALFENUS VARUS (Publius Alfenus Varus) – konsul roku 39 p.n.e.

CASCELLIUS (Aulus Cascellius)

TREBATIUS TESTA (C. Trebatius Testa)

TUBERO (Quintus Aelius Tubero)

AUFIDIUS NAMUSA

AUFIDIUS TUCCA

Pierwszy wiek naszej ery

LABEO (Marcus Antistius Labeo)

MELA (Fabius Mela)

MASURIUS SABINUS

NERVA (M. Cocceius Nerva pater)

PACONIUS

PROCULUS

VITELLIUS

CARTILIUS

NERVA (M. Cocceius Nerva filius) – konsul przed 24 r.

ATILICINUS

CASSIUS (C. Cassius Longinus) – konsul roku 30

CAELIUS SABINUS (Cn. Arulenus Caelius Sabinus) – konsul roku 69

LONGINUS

FUFIDIUS

VIVIANUS

URSEIUS (Urseius Ferox)

PLAUTIUS

PEGASUS

IAVOLENUS (Iavolenus Priscus) – konsul roku 86

CELSUS (P. Iuventius Celsus pater)

MI NICIUS (L. Minicius Natalis) – konsul roku 106

NERATIUS PRISCUS (L. Neratius Priscus) – konsul roku 87

ARISTO

Drugi wiek naszej ery

CELSUS (Publius Iuventius Celsus filius) – konsul roku 129

VINDIUS (M. Vindius Verus) – konsul roku 138

IULIANUS (Salvius Iulianus) – konsul roku 148

ARRIANUS

OCTAVENUS

POMPONIUS (Sextus Pomponius)

AFRICANUS (Sextus Caecilius Africanus)

VENULEIUS SATURNINUS

GAIUS

MAECIANUS (L. Volusius Maecianus) – *praefectus Aegypti* około 161 r.

MARCELLUS (Ulpius Marcellus)

FLORENTINUS

CERVIDIUS SCAEVOLA (Quintus Cervidius Scaevola) – *praefectus vigilum* w 175 r.

Trzeci wiek naszej ery

CALLISTRATUS

PAPINIANUS (Aemilius Papinianus) – od roku 203 *praefectus praetorio*

TERTULLIANUS

PAULUS (Iulius Paulus) – po Papinianie *praefectus praetorio*

ULPIANUS (Domitius Ulpianus) – od 222 r. *praefectus praetorio*

MARCIANUS (Aelius Marcianus)

RUTILIUS MAXIMUS

MODESTINUS (Herenius Modestinus) – między 224 a 244 r. *praefectus vigilum*

HERMOGENIANUS

Wybrani glosatorzy i postglosatorzy (za: W. Bojarski, W. Dajczak, A. Sokala, *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 2007)

ACCURSIUS (Francesco Accursio). Jeden z ostatnich glosatorów. Żył i działał w Bolonii w latach 1182–1260. Od roku 1221 był profesorem prawa rzymskiego w tamtejszym uniwersytecie. Źródłem sławy Accursiusa stała się, napisana około połowy XIII w., olbrzymia *Glossa ordinaria* (nazywana też często od imienia autora *Glossa Accursiana*). Była to kompilacja obejmująca wszystkie ważniejsze glosy różnych autorów do wszystkich części kodyfikacji justyniańskiej oraz do prawa lennego.

AZO (Porcio Azzo). Jeden z najbardziej znanych przedstawicieli bolońskiej szkoły glosatorów. Kiedy się urodził, nie wiemy. Zmarł w 1230 r. Uczeń Bassianusa. Profesor prawa rzymskiego w Uniwersytecie w Bolonii w latach 1190–1229. Azo był nie tylko nauczycielem prawa i uczonym, ale zajmował się także działalnością polityczną na szczeblu swojej komuny. Był m.in. członkiem rady miejskiej. Dzieła Azona, w szczególności *Summa Codicis* i *Summa Institutionum* (krótkie komentarze do *Kodeksu* i *Instytucji* Justyniana), cieszyły się dużym uznaniem u współczesnych i miały wiele wydań. *Summa Codicis* miała ponadto bezpośredni wpływ na praktykę sądową: wiele sądów orzekało opierając się na niej jako na wyłącznej podstawie rozstrzygnięcia.

BARTOLUS (Bartolo de Saxoferrato). Żył w latach 1314–1357. Twórca i czołowy przedstawiciel szkoły postglosatorów (komentatorów), zwanej także – od jego imienia – szkołą bartolistów. Profesor prawa rzymskiego uniwersytetów w Bolonii i w Pizie. Autor glos oraz komentarzy do glos do *Corpus Iuris Civilis*, a także wielu dzieł prawniczych, w tym m.in. traktatów *De iurisdictione*, *De successione ab intestato* oraz *De quaestionibus*. O powadze i uznaniu, jakimi cieszył się wśród współczesnych i następców, świadczy popularne wówczas powiedzenie: *nemo iurista nisi sit Bartolista* (nie jest jurystą, kto nie podziela poglądów Bartolusa). Powszechnie uważany za „ojca nauki prawa międzynarodowego prywatnego”.

BASSIANUS (Johannes Bassianus Cremonensis). Głośny boloński glosator i kanonista. O jego życiu nic pewnego nie wiemy. Zmarł prawdopodobnie w 1197 r. Był uczniem i kontynuatorem myśli jurystycznej Bulgarusa (jednego z tzw. *quattuor doctores* – czterech wybitnych uczniów Irneriusa). Sam był mistrzem m.in. Azona i Hugolinusa. Najbardziej znane jego dzieło to *Libellus de ordine iudicario* oraz tzw. *Summa in Authenticum* – krótki komentarz do zbioru *Nowel* justyniańskich. Bassianus wywarł duży wpływ na współczesnych i późniejszych glosatorów bolońskich – zwłaszcza na Azona i Accursiusa, przez których jest bardzo często cytowany.

MARTINUS (Martino Gosia). Glosator. Jeden z czterech najbardziej znanych uczniów założyciela szkoły glosatorów Irneriusa (tzw. *quattuor doctores*), obok Bulgarusa, Jacobusa i Hugona. Doradca prawny Fryderyka Barbarossy w Ronkalii. Adwokat (*causidicus*) w sądzie podesty w Bolonii. Autor licznych glos do wszystkich części kodyfikacji justyniańskiej oraz dzieł prawniczych. Zmarł w 1166 r.

Systematyka *Iustiniani Digesta*

D. 1

1. *De iustitia et iure* (o sprawiedliwości i prawie).
2. *De origine iuris et omnium magistratuum et successione prudentium* (o pochodzeniu prawa i wszystkich urzędów oraz następstwie uczonych w prawie).
3. *De legibus senatusque consultis et longa consuetudine* (o ustawach, uchwałach senatu i długotrwałych zwyczajach).
4. *De constitutionibus principum* (o konstytucjach cesarzy).
5. *De statu hominum* (o stanie ludzi).
6. *De his qui sui vel alieni iuris sunt* (o tych, którzy są swojego prawa, lub są poddani cudzemu prawu).
7. *De adoptionibus et emancipationibus et aliis modis quibus potestas solvitur* (o adopcjach i emancypacjach oraz innych sposobach wyjścia spod władzy [ojcowskiej]).
8. *De divisione rerum et qualitate* (o podziale i przymiotach rzeczy).
9. *De senatoribus* (o senatorach).
10. *De officio consulis* (o urzędzie konsula).
11. *De officio praefecti praetorio* (o urzędzie prefekta pretorianów).
12. *De officio praefecti urbi* (o urzędzie prefekta miasta).
13. *De officio quaestoris* (o urzędzie kwestora).
14. *De officio praetorum* (o urzędzie pretora).
15. *De officio praefecti vigilum* (o urzędzie prefekta straży).
16. *De officio proconsulis et legati* (o urzędzie prokonsula i legata).
17. *De officio praefecti Augustalis* (o urzędzie cesarskiego prefekta).
18. *De officio praesidis* (o urzędzie namiestnika [prowincji]).
19. *De officio procuratoris Caesaris vel rationalis* (o urzędzie prokuratora cesarskiego lub podskarbiego).
20. *De officio iuridici* (o urzędzie sędziego).
21. *De officio eius, cui mandata est iurisdictio* (o urzędzie tego, komu zlecono jurysdykcję).
22. *De officio adsessorum* (o urzędzie asesorów [sądowych]).

D. 2

1. *De iurisdictione* (o jurysdykcji).
2. *Quod quisque iuris in alterum statuerit, ut ipse eodem iure utatur* (ile prawa ktoś mógłby przenieść na drugiego, żeby sam z tego samego prawa korzystał).
3. *Si quis ius dicenti non obtemperaverit* (jeśli ktoś nie posłuchałby orzekającego prawo [sędziego]).
4. *De in ius vocando* (o wezwaniu do sądu).
5. *Si quis in ius vocatus non ierit sive quis eum vocaverit, quem ex edicto non debuerit* (jeśliby ktoś wezwany do sądu nie stawił się lub ktoś wezwałby tego, kogo z mocy edyktu nie wolno [wzywać]).
6. *In ius vocati ut eant aut satis vel cautum dent* (wezvani do sądu niech idą lub niech dadzą rękojmię albo zabezpieczenie).
7. *Ne quis eum qui in ius vocabitur vi eximat* (niech nikt nie uwalnia siłą tego, kto będzie

wezwany do sądu).

8. *Qui satisfacere cogantur vel iurato promittant vel suae promissioni committantur* (o tych, którzy powinni dać rękojmię, albo złożyć przysięgę, albo przyrzec).
9. *Si ex noxali causa agatur, quemadmodum caveatur* (jeśliby toczył się proces wskutek skargi noksalne, w jaki sposób się zabezpiecza).
10. *De eo per quem factum erit quominus in iudicio sistat* (o tym, co się stanie, jeśli [wezwany] nie stawi się w sądzie).
11. *Si quis cautionibus in iudicio sistendi causa factis non obtemperabit* (gdzie ktoś nie zastosował się do złożonego zabezpieczenia stawiennictwa przed sądem).
12. *De feriis et dilationibus et diversis temporibus* (o wakacjach [sądowych] i odroczeniach i różnych terminach).
13. *De edendo* (o przyznaniu skargi).
14. *De pactis* (o umowach).
15. *De transactionibus* (o ugodach).

D. 3

1. *De postulando* (o żądaniu skargi).
2. *De his qui notantur infamia* (o tych, którzy są piętnowani infamią).
3. *De procuratoribus et defensoribus* (o zastępcach procesowych i obrońcach).
4. *Quod cuiuscumque universitatis nomine vel contra eam agatur* (gdzie skarży się w imieniu jakiejś korporacji lub przeciwko [jakiejś korporacji]).
5. *De negotiis gestis* (o prowadzeniu cudzych spraw bez zlecenia).
6. *De calumniatoribus* (o oszczercach).

D. 4

1. *De in integrum restitutionibus* (o przywróceniu do stanu poprzedniego).
2. *Quod metus causa gestum erit* (jeśli coś zostanie uczynione z powodu bojaźni).
3. *De dolo malo* (o podstępnie).
4. *De minoribus viginti quinque annis* (o młodszych niż dwudziestopięcioletni).
5. *De capite minutis* (o tych, którzy doznali umniejszenia osobowości).
6. *Ex quibus causis maiores viginti quinque annis in integrum restituuntur* (z jakich powodów osoby, które ukończyły dwadzieścia pięć lat, uzyskują przywrócenie do stanu poprzedniego).
7. *De alienatione iudicii mutandi causa facta* (o alienacji dokonanej w celu zmiany sądu).
8. *De receptis: qui arbitrium receperint ut sententiam dicant* (o umowach z [tymi], którzy przyjęli [funkcję] arbitra, iż wydadzą wyrok).
9. *Nautae caupones stabularii ut recepta restituant* ([o tym, że] właściciele okrętów, karczmarze, właściciele stajni mają zwrócić [to], co przyjęli).

D. 5

1. *De iudiciis: ubi quisque agere vel conveniri debeat* (o sądach: gdzie każdy powinien pozywać lub być pozywany).
2. *De inofficioso testamento* (o testamentach krzywdzącym).
3. *De hereditatis petitione* (o skardze o [wydanie] spadku).
4. *Si pars hereditatis petatur* (gdzie żąda się części spadku).

5. *De possessoria hereditatis petitione* (o posesoryjnej skardze z tytułu spadku).
6. *De fideicommissaria hereditatis petitione* (o fideikomisyjnej skardze z tytułu spadku).

D. 6

1. *De rei vindicatione* (o skardze wydobywczej).
2. *De Publiciana in rem actione* (o rzeczowej skardze publicjańskiej).
3. *Si ager vectigalis, id est emphyteuticarius, petatur* (jeśli dochodzi się [powództwem] gruntu wektygalnego, czyli emfiteutycznego).

D. 7

1. *De usu fructu et quemadmodum quis utatur fruatur* (o użytkowaniu i [o tym], jak się korzysta i pobiera pożytki).
2. *De usu fructu ad crescendo* (o przyroście użytkowania).
3. *Quando dies legati usus fructus cedat* (kiedy upływa termin zapisanego użytkowania).
4. *Quibus modis usus fructus vel usus amittitur* (jakie są sposoby utraty użytkowania lub używania).
5. *De usu fructu earum, quae usu consumuntur vel minuuntur* (o użytkowaniu tych rzeczy, które przez używanie zużywają się lub pomniejszają).
6. *Si usus fructus petetur vel ad alium pertinere negetur* (gdy żąda się użytkowania lub przeczy się cudzemu żądaniu).
7. *De operis servorum* (o usługach niewolników).
8. *De usu et habitatione* (o używaniu i [prawie] mieszkania).
9. *Ususfructuarius quemadmodum caveat* (w jaki sposób użytkownik daje zabezpieczenie).

D. 8

1. *De servitutibus* (o służebnościach).
2. *De servitutibus praediorum urbanorum* (o służebnościach gruntów miejskich).
3. *De servitutibus praediorum rusticorum* (o służebnościach gruntów wiejskich).
4. *Communia praediorum tam urbanorum quam rusticorum* (wspólne cechy gruntów zarówno miejskich, jak i wiejskich).
5. *Si servitus vindicetur vel ad alium pertinere negetur* (gdy żąda się służebności lub przeczy, że należy ona do innego).
6. *Quemadmodum servitutes amittuntur* (w jaki sposób traci się służebności).

D. 9

1. *Si quadrupes pauperiem fecisse dicatur* (jeśli się twierdzi, że zwierzę czworonożne wyrządziło szkodę).
2. *Ad legem Aquiliam* (do ustawy akwiliańskiej).
3. *De his, qui effuderint vel deiecerint* (o tych, którzy wylaliby lub wyrzuciliby [coś z pomieszczenia na ulicę]).
4. *De noxalibus actionibus* (o skargach noksalnych).

D. 10

1. *Finium regundorum* ([skarga] o rozgraniczenie).
2. *Familiae erciscundae* ([skarga] o podział spadku).
3. *Communi dividundo* ([skarga] o zniesienie współwłasności).

4. *Ad exhibendum* (o [skardze o] okazanie).

D. 11

1. *De interrogationibus in iure faciendis et de interrogatoriis actionibus* (o pytaniach stawianych przed sądem i skargach pytających).
2. *De quibus rebus ad eundem iudicem eatur* (w jakich sprawach powinien [orzekać] ten sam sędzia).
3. *De servo corrupto* (o zepsutym niewolniku).
4. *De fugitivis* (o zbiegłych [niewolnikach]).
5. *De aleatoribus* (o graczach w kości).
6. *Si mensor falsum modum dixerit* (gdy miernik wskaże fałszywą wielkość).
7. *De religiosis et sumptibus funerum et ut funus ducere liceat* (o [rzeczach związanych ze] zmarłymi i kosztach pogrzebu oraz godziwości konduktu pogrzebowego).
8. *De mortuo inferendo et sepulchro aedificando* (o grzebaniu zmarłych i budowie grobowca).

D. 12

1. *De rebus creditis si certum petetur et de condictione* (o wierzytelnościach, jeśli dochodzi się określonego roszczenia, i o skardze [z tego tytułu]).
2. *De iureiurando sive voluntario sive necessario sive iudiciali* (o przysiędze dobrowolnej, przymusowej, sądowej).
3. *De in litem iurando* (o przysiędze w procesie).
4. *De condictione causa data causa non secuta* (o skardze [z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia], gdy świadczone, a nie nastąpiło świadczenie wzajemne).
5. *De condictione ob turpem vel iniustam causam* (o skardze [z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia], gdy świadczone z przyczyny niegodziwej lub niesłusznej).
6. *De condictione indebiti* (o skardze [z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia], gdy świadczone nienależnie).
7. *De condictione sine causa* (o skardze [z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia], gdy świadczone bez przyczyny).

D. 13

1. *De condictione furtiva* (o skardze [z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia] z powodu rzeczy skradzionej).
2. *De condictione ex lege* ([o skardze chroniącej zobowiązania, gdy nie przysługuje skarga nazwana]).
3. *De condictione triticaria* (o skardze [z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia, gdy żąda się czegoś innego niż pieniądze]).
4. *De eo quod certo loco dari oportet* (o tym, co powinno być dane w określonym miejscu).
5. *De pecunia constituta* (o [ponownie] przyrzeczonych pieniądzach).
6. *Commodati vel contra* ([skarga z tytułu] użyczenia [bezpośrednia] lub przeciwna).
7. *De pigneraticia actione vel contra* (o skardze z tytułu zastawu [bezpośredniej] lub przeciwnej).

D. 14

1. *De exercitoria actione* (o skardze przeciwko zwierzchnikowi familijnemu z zobowiązań podległego jego władzy kapitana statku).

2. *De lege Rhodia de iactu* (o ustawie rodyjskiej o zrzucie [morskim]).
3. *De institoria actione* ([o skardze przeciwko zwierzchnikowi familijnemu z zobowiązań podległego jego władzy przedsiębiorcy]).
4. *De tributoria actione* ([o skardze przeciwko zwierzchnikowi familijnemu z zobowiązań podległego jego władzy, wyposażonego w pekulium handlowe]).
5. *Quod cum eo, qui in aliena potestate est, negotium gestum esse dicitur* (o czynnościach, które zostały dokonane z osobami podległymi cudzej władzy).
6. *De senatus consulto Macedoniano* (o macedoniańskiej uchwale senatu).

D. 15

1. *De peculio* (o pekulium).
2. *Quando de peculio actio annalis est* (kiedy skarga [z tytułu] pekulium przysługuje w ciągu roku).
3. *De in rem verso* ([o skardze przeciwko zwierzchnikowi familijnemu wzbogaconemu przez działanie osoby podległej jego władzy]).
4. *Quod iussu* ([o skardze przeciwko zwierzchnikowi familijnemu zobowiązań osoby podległej jego władzy, powstałych na podstawie udzielonego upoważnienia]).

D. 16

1. *Ad senatus consultum Velleianum* (do wellejańskiej uchwały senatu).
2. *De compensationibus* (o potrąceniach).
3. *Depositum vel contra* ([skarga z tytułu] przechowania [bezpośrednia] lub przeciwna).

D. 17

1. *Mandatum vel contra* ([skarga z tytułu] zlecenia [bezpośrednia] lub przeciwna).
2. *Pro socio* ([skarga z tytułu spółki]).

D. 18

1. *De contrahenda emptione et de pactis inter emptorem et venditorem compositis et quae res venire non possunt* (o kontrakcie kupna, umowach zawartych między kupującym i sprzedającym i o rzeczach, które nie mogą być zbywane).
2. *De in diem addicione* ([o zastrzeżeniu lepszej oferty]).
3. *De lege commissoria* ([o zastrzeżeniu zapłaty ceny do określonego terminu]).
4. *De hereditate vel actione vendita* (o sprzedaży spadków lub skarg).
5. *De rescindenda venditione et quando licet ab emptione discedere* (o uchyleniu sprzedaży i kiedy można odstąpić od kupna).
6. *De periculo et commodo rei venditae* (o ryzyku i korzyściach [związanych z] rzeczą sprzedaną).
7. *De servis exportandis: vel si ita mancipium venierit ut manumittatur vel contra* (o [umowie] o wywiezieniu [sprzedanego] niewolnika i jeśli niewolnik będzie sprzedany, aby został wyzwolony, lub [aby] nie [został wyzwolony]).

D. 19

1. *De actionibus empti venditi* (o skargach [z tytułu] kupna i sprzedaży).
2. *Locati conducti* ([skarga z tytułu umowy] najmu [lub dzierżawy, lub pracy, lub o dzieło]).
3. *De aestimatoria* (o [skardze] estymatoryjnej).
4. *De rerum permutatione* (o zamianie rzeczy).

5. *De praescriptis verbis et in factum actionibus* (o skargach [z kontraktów rzeczowych nienazwanych opartych na] słowach lub okolicznościach faktycznych).

D. 20

1. *De pignoribus et hypothecis et qualiter ea contrahantur et de pactis eorum* (o zastawach i hipotekach oraz ich ustanawianiu i dotyczących ich umowach).
2. *In quibus causis tacite contrahitur pignus vel hypotheca* (w jakich przypadkach zastaw albo hipoteka są ustanawiane milcząco).
3. *Quae res pignori vel hypothecae datae obligari non possunt* (jakie rzeczy nie mogą być oddane w zastaw lub [obciążone] hipoteką).
4. *Qui potiores in pignore vel hypotheca habeantur et de his qui in priorum creditorum locum succedunt* (o mających pierwszeństwo co do zastawu lub hipoteki i o tych, którzy wstępują na miejsce wcześniejszych wierzycieli).
5. *De distractione pignorum vel hypothecarum* (o sprzedaży zastawów i hipotek).
6. *Quibus modis pignus vel hypotheca solvitur* (w jaki sposób kończą się zastaw lub hipoteka).

D. 21

1. *De aedilicio edicto et redhibitione et quanti minoris* (o edykcie edylów i [o skargach] o odstąpieniu od umowy i obniżeniu ceny [z powodu wad fizycznych rzeczy sprzedanej]).
2. *De evictionibus et duplae stipulatione* (o ewikcjach i stypulacjach na podwójną [wartość]).
3. *De exceptione rei venditae et traditae* (o zarzucie rzeczy sprzedanej i wydanej).

D. 22

1. *De usuris et fructibus et causis et omnibus accessionibus et mora* (o odsetkach, i pożytkach, i tytułach, i wszelkich dochodach, a także o zwłóce).
2. *De nautico faenore* (o pożyczce morskiej).
3. *De probationibus et praesumptionibus* (o dowodach i domniemaniach).
4. *De fide instrumentorum et amissione eorum* (o wiarygodności dokumentów i ich utracie).
5. *De testibus* (o świadkach).
6. *De iuris et facti ignorantia* (o nieznajomości prawa i faktu).

D. 23

1. *De sponsalibus* (o zaręczynach).
2. *De ritu nuptiarum* (o obrzędzie małżeństwa).
3. *De iure dotium* (o prawie posagowym).
4. *De pactis dotalibus* (o umowach posagowych).
5. *De fundo dotali* (o gruncie posagowym).

D. 24

1. *De donationibus inter virum et uxorem* (o darowiznach pomiędzy mężem i żoną).
2. *De divortii et repudiis* (o rozwodach i rozłączeniach małżonków).
3. *Solutio matrimonii dos quemadmodum petatur* (w jaki sposób dochodzi się [zwrotu] posagu po rozwiązaniu małżeństwa).

D. 25

1. *De impensis in res dotalis factis* (o nakładach poczynionych na rzeczy posagowe).

2. *De rerum amotarum actione* (o skardze z powodu rzeczy zabranych).
3. *De agnoscendis et alendis liberis vel parentibus vel patronis vel libertis* (o uznaniu i utrzymaniu dzieci, rodziców, patronów lub wyzwolenców).
4. *De inspiciendo ventre custodiendoque partu* (o rozpoznaniu ciąży i ochronie płodu).
5. *Si ventris nomine muliere in possessionem missa eadem possessio dolo malo ad alium translata esse dicatur* (jeśli się stwierdzi, że po wprowadzeniu w posiadanie kobiety w imieniu poczętego, posiadanie to zostało podstępnie przekazane innemu).
6. *Si mulier ventris nomine in possessionem calumniae causa fuisse dicatur* (jeżeli się stwierdzi, że kobieta z tytułu ciąży znalazła się w posiadaniu, wiedząc, że ciężarna nie jest).
7. *De concubinis* (o konkubentach).

D. 26

1. *De tutelis* (o opiekach).
2. *De testamentaria tutela* (o opiece testamentowej).
3. *De confirmando tutore vel curatore* (o zatwierdzaniu opiekuna lub kuratora).
4. *De legitimis tutoribus* (o opiekunach ustawowych).
5. *De tutoribus et curatoribus datis ab his qui ius dandi habent, et qui et in quibus causis specialiter dari possunt* (o opiekunach i kuratorach ustanowionych przez tych, którzy mają prawo ich ustanowienia, i którzy mogą być ustanowieni, i w jakich sprawach).
6. *Qui petant tutores vel curatores et ubi petantur* (ci, którzy mogą wnosić o ustanowienie opiekunów albo kuratorów, i gdzie powinni wnosić).
7. *De administratione et periculo tutorum et curatorum qui gesserint vel non et de agentibus vel conveniendis uno vel pluribus* (o zarządzaniu i ryzyku opiekuna albo kuratora, którzy pełnili funkcję lub nie, i o tych, którzy pozywają lub powinni być pozwani przez jednego albo przez wielu).
8. *De auctoritate et consensu tutorum et curatorum* (o upoważnieniu i przyzwoleniu opiekunów i kuratorów).
9. *Quando ex facto tutoris vel curatoris minores agere vel conveniri possunt* (kiedy z powodu opiekuna lub kuratora dojrżeli, choć mający mniej niż dwadzieścia pięć lat, mogą pozywać lub być pozwani).
10. *De suspectis tutoribus et curatoribus* (o podejrzanych opiekunach i kuratorach).

D. 27

1. *De excusationibus* (o wymówieniach się [od obowiązków opiekuna]).
2. *Ubi pupillus educari vel morari debeat et de alimentis ei praestandis* (gdzie podopieczny powinien być wychowywany i przebywać oraz o należnych mu środkach utrzymania).
3. *De tutelae et rationibus distrahendis et utili curationis causa actione* (o powództwach z tytułu opieki, o sprzeniewierzenie majątku i analogicznym z powodu pieczy).
4. *De contraria tutelae et utili actione* (o powództwach z tytułu opieki przeciwnym i analogicznym).
5. *De eo qui pro tutore prove curatore negotia gessit* (o tym, kto sprawował pieczę, jakby był opiekunem lub kuratorem).
6. *Quod falso tutore auctore gestum esse dicatur* (mówi się, że to zostało dokonane z upoważnienia fałszywego opiekuna).
7. *De fideiussoribus et nominatoribus et heredibus tutorum et curatorum* (o poręczycielach, wybierających i spadkobiercach opiekunów i kuratorów).
8. *De magistratibus conveniendis* (o pozywaniu urzędników).

9. *De rebus eorum, qui sub tutela vel cura sunt, sine decreto non alienandis vel supponendis* (o rzeczach tych, którzy są pod opieką albo kuratelą, a które bez zarządzenia nie mogą być zbywane lub zastawiane).
10. *De curatoribus furioso et aliis extra minores dandis* (o ustanowieniu kuratorów dla umyślowo chorego i dla innych, poza dojrzałymi, [lecz mającymi mniej niż dwadzieścia pięć lat]).

D. 28

1. *Qui testamenta facere possunt et quemadmodum testamenta fiant* (ci, którzy mogą sporządzać testamenty i w jaki sposób testamenty są sporządzane).
2. *De liberis et postumis heredibus instituendis vel exheredandis* (o dzieciach lub pogrobowcach, którzy powinni być ustanowieni dziedzicami lub wydziedziczeni).
3. *De iniusto rupto irrito facto testamento* (o testamencie niezgodnym z formą, unieważnionym [wskutek pogrobowca], anulowanym [z powodu utraty zdolności prawnej]).
4. *De his quae in testamento delentur inducuntur vel inscribuntur* (o tych, którzy w testamencie [coś] wymazują, wykreślają albo wpisują).
5. *De heredibus instituendis* (o tych, którzy powinni być ustanowieni dziedzicami).
6. *De vulgari et pupillari substitutione* (o podstawieniu pospolitym i pupilarnym).
7. *De condicionibus institutionum* (o warunkach ustanowień dziedziców).
8. *De iure deliberandi* (o prawie do namysłu).

D. 29

1. *De testamento militis* (o testamencie żołnierza).
2. *De acquirenda vel omittenda hereditate* (o nabyciu albo utracie spadku).
3. *Testamenta quemadmodum aperiantur, inspiciantur et describantur* (w jaki sposób testamenty są otwierane, sprawdzane i kopiowane).
4. *Si quis omissa causa testamenti ab intestato vel alio modo possideat hereditatem* (jeśli ktoś, odstąpiwszy od podstawy testamentu, posiadłby spadek na mocy dziedziczenia beztestamentowego albo w inny sposób).
5. *De senatus consulto Silaniano et Claudiano: quorum testamenta ne aperiantur* (o uchwale senatu silaniańskiej i klaudiańskiej: czyich testamentów nie powinno się otwierać).
6. *Si quis aliquem testari prohibuerit vel coegerit* (jeśli ktoś komuś zabraniałby lub zmuszałby sporządzić testament).
7. *De iure codicillorum* (o prawie kodycyli).

D. 30

De legatis et fideicommissis (o zapisach i fideikomisach).

D. 31

De legatis et fideicommissis (o zapisach i fideikomisach).

D. 32

De legatis et fideicommissis (o zapisach i fideikomisach).

D. 33

1. *De annuis legatis et fideicommissis* (o zapisach i fideikomisach rocznych).

2. *De usu et usu fructu et reditu et habitatione et operis per legatum vel fideicommissum datis* (o używaniu, użytkowaniu, dochodzie, [służebności] mieszkania i [służebności] usług ustanowionych zapisem lub fideikomisem).
3. *De servituta legata* (o służebności z zapisu).
4. *De dote praelegata* (o posagu z prelegatu).
5. *De optione vel electione legata* (o zapisie prawa opcji lub wyboru).
6. *De tritico vino vel oleo legato* (o zapisie pszenicy, wina lub oliwy).
7. *De instructo vel instrumento legato* (o zapisie inwentarza lub narzędzi).
8. *De peculio legato* (o zapisie pekulium).
9. *De penu legata* (o zapisie składu żywności).
10. *De supellectile legata* (o zapisie sprzętu domowego).

D. 34

1. *De alimentis vel cibariis legatis* (o zapisie środków utrzymania i żywności).
2. *De auro argento mundo ornamentis unguentis veste vel vestimentis et staturis legatis* (o zapisie złota, srebra, kosmetyków, biżuterii, maści, odzieży i posągów).
3. *De liberatione legata* (o zapisie uwolnienia).
4. *De adimendis vel transferendis legatis vel fideicommissis* (o odwołanych lub zmienionych zapisach albo fideikomisach).
5. *De rebus dubiis* (o rzeczach wątpliwych).
6. *De his, quae poenae causa relinquuntur* (o tych [rzeczach], które pozostawia się dla kary).
7. *De regula Catoniana* (o regule katonianńskiej).
8. *De his quae pro non scriptis habentur* (o tych [rzeczach], które uważa się za niezapisane).
9. *De his quae ut indignis auferuntur* (o tych [rzeczach], które odbiera się [osobom] jako niegodnym).

D. 35

1. *De condicionibus et demonstrationibus et causis et modis eorum, quae in testamento scribuntur* (o warunkach, oznaczeniach, przyczynach i ich [dokładnych] określeniach, które wpisuje się w testamencie).
2. *Ad legem Falcidiam* (do ustawy falcydyjskiej).
3. *Si cui plus, quam per legem Falcidiam licueret, legatum esse dicitur* (jeśli mówi się, że komuś zostało zapisane więcej, niż było dozwolone przez ustawę falcydyjską).

D. 36

1. *Ad senatus consultum Trebellianum* (do trebelianńskiej uchwały senatu).
2. *Quando dies legatorum vel fideicommissorum cedat* (kiedy upływa termin zapisów i fideikomisów).
3. *Ut legatorum seu fideicommissorum servandorum causa caveatur* (aby zabezpieczano wykonanie zapisów czy fideikomisów).
4. *Ut in possessionem legatorum vel fideicommissorum servandorum causa esse liceat* (aby wolno było [wejść] w posiadanie na podstawie zapisów lub fideikomisów).

D. 37

1. *De bonorum possessionibus* (o spadkach prawa pretorskiego).

2. *Si tabulae testamenti extabunt* (jeśli będą tabliczki testamentowe).
3. *De bonorum possessione furioso infanti muto surdo caeco competente* (o spadku prawa pretorskiego, przysługującym osobie chorej umysłowo, dziecku do lat siedmiu, osobie niemej, głuchej, ślepej).
4. *De bonorum possessione contra tabulas* (o przeciwtestamentowym dziedziczeniu [według prawa pretorskiego]).
5. *De legatis praestandis contra tabulas bonorum possessione petita* (o obowiązku świadczenia zapisu, gdy zażądano przeciwtestamentowego dziedziczenia [według prawa pretorskiego]).
6. *De collatione bonorum* (o zaliczeniu [własnego] majątku do majątku spadkowego).
7. *De collatione dotis* (o zaliczeniu [otrzymanego wcześniej] posagu do majątku spadkowego).
8. *De coniungendis cum emancipato liberis eius* (o obowiązku złączenia z [synem] emancypowanym jego dzieci).
9. *De ventre in possessionem mittendo et curatore eius* (o wprowadzeniu w posiadanie ciężarnej kobiety ze względu na płód i o jego kuratorze).
10. *De Carboniano edicto* (o edykcje karboniańskim).
11. *De bonorum possessione secundum tabulas* (o dziedziczeniu pretorskim według tabliczek [testamentu]).
12. *Si a parente quis manumissus sit* (jeśli ktoś zostałby wyzwolony przez rodzica).
13. *De bonorum possessione ex testamento militis* (o pretorskim dziedziczeniu na podstawie testamentu żołnierza).
14. *De iure patronatus* (o prawie patronatu).
15. *De obsequiis parentibus et patronis praestandis* (o posłuszeństwie należnym rodzicom i patronom).

D. 38

1. *De operis libertorum* (o pracach wyzwoleńców).
2. *De bonis libertorum* (o majątku wyzwoleńców).
3. *De libertis universitatum* (o wyzwoleńcach wspólnot).
4. *De adsignandis libertis* (o obowiązku rozporządzenia [testatora co do prawa patronatu] wyzwoleńca [w odniesieniu do jego dzieci]).
5. *Si quid in fraudem patroni factum sit* (jeśli coś zostałoby dokonane na szkodę patrona).
6. *Si tabulae testamenti nullae extabunt, unde liberi* (jeśli nie będzie żadnego testamentu, [dziedziczą] dzieci).
7. *Unde legitimi* ([dziedziczenie] osób przewidzianych w ustawie).
8. *Unde cognati* ([dziedziczenie] krewnych kognacyjnych).
9. *De successorio edicto* (o [pretorskim] edykcje o dziedziczeniu [dalszych powołanych, gdy odpadną bliżsi]).
10. *De gradibus et adfinibus et nominibus eorum* (o stopniach, powinowatych i ich nazwach).
11. *Unde vir et uxor* ([dziedziczenie] męża i żony).
12. *De veteranorum et militum successione* (o sukcesji weteranów i żołnierzy).
13. *Quibus non competit bonorum possessio* (komu nie przysługuje dziedziczenie według prawa pretorskiego).
14. *Ut ex legibus senatusve consultis bonorum possessio detur* (aby przyznawano spadek pretorski na podstawie ustaw lub uchwał senatu).
15. *Quis ordo in bonorum possessionibus servetur* (jaki porządek powinien zostać zachowany).

w dziedziczeniach pretorskich).

16. *De suis et legitimis heredibus* (o dziedzicach własnych i ustawowych).
17. *Ad senatus consultum Tertullianum et Orphitianum* (do uchwał senatu tertuliańskiej i orfitiańskiej).

D. 39

1. *De operis novi nuntiatione* (o sprzeciwie z tytułu nowej budowli).
2. *De damno infecto et de proiectionibus et suggrundis* (o niewyrządzonej szkodzie, o balkonach i dachach).
3. *De aqua et aquae pluviae arcendae* (o wodzie i [skardze z tytułu] zatrzymania wody deszczowej).
4. *De publicanis et vectigalibus et commissis* (o poborcach podatków, czynszach i przepadkach [na rzecz skarbu państwa]).
5. *De donationibus* (o darowiznach).
6. *De mortis causa donationibus et capionibus* (o darowiznach na wypadek śmierci i [ich] nabyciach).

D. 40

1. *De manumissionibus* (o wyzwoleniach).
2. *De manumissis vindicta* (o wyzwolonych w pozornym procesie windykacyjnym).
3. *De manumissionibus quae servis ad universitatem pertinentibus imponuntur* (o wyzwoleniach, które stosowane są wobec niewolników należących do wspólnoty).
4. *De manumissis testamento* (o wyzwolonych w testamencie).
5. *De fideicommissariis libertatibus* (o [nadawaniu] wolności w fideikomisach).
6. *De ademptione libertatis* (o odebraniu wolności).
7. *De statuliberis* (o wyzwolonych warunkowo).
8. *Qui sine manumissione ad libertatem perveniunt* ([o tych], którzy dochodzą do wolności bez wyzwolenia).
9. *Qui et a quibus manumissi liberi non fiunt et ad legem Aeliam Sentiam* (jacy i przez kogo wyzwoleni nie stają się wolnymi i [komentarz] do ustawy Aelia Sentia).
10. *De iure aureorum anulorum* (o prawie [noszenia] złotych pierścieni).
11. *De natalibus restituendis* (o przywróceniach [wyzwoleńców] do [stanu wolnego] urodzenia).
12. *De liberali causa* (o sprawie [tyczącej się] wolności).
13. *Quibus ad libertatem proclamare non licet* ([o tych], którym nie wolno dochodzić wolności).
14. *Si ingenuus esse dicetur* (jeśli mówi się, że jest wolnym z urodzenia).
15. *Ne de statu defunctorum post quinquennium quaeratur* (aby nie skarżono o stan zmarłych po pięciu latach).
16. *De collusione detegenda* (o obowiązku wykrycia spisku).

D. 41

1. *De acquirendo rerum dominio* (o nabywaniu własności rzeczy).
2. *De acquirenda vel amittenda possessione* (o nabywaniu i utracie posiadania).
3. *De usurpationibus et usucapionibus* (o nieprzerwanym posiadaniu i o zasiedzeniu).
4. *Pro emptore* ([o posiadaczu] jako nabywcy).

5. *Pro herede et pro possessore* ([o posiadaczu] jako spadkobiercy lub jako posiadaczu).
6. *Pro donato* ([o posiadaczu] jako obdarowanym).
7. *Pro derelicto* ([o posiadaczu] wskutek porzucenia rzeczy).
8. *Pro legato* ([o posiadaczu] wskutek legatu).
9. *Pro dote* ([o posiadaczu] w wyniku posagu).
10. *Pro suo* ([o posiadaniu] spadkobiercy własnego).

D. 42

1. *De re iudicata et de effectu sententiarum et de interlocutionibus* (o wyroku, skutku wyroków i o wyrokach w sprawach wпадkowych).
2. *De confessis* (o uznających roszczenie [powoda]).
3. *De cessione bonorum* (o [dobrowolnym] odstąpieniu majątku).
4. *Quibus ex causis in possessionem eatur* (na jakich podstawach wchodzi się w posiadanie).
5. *De rebus auctoritate iudicis possidendis seu vendundis* (o rzeczach posiadanych albo sprzedanych za zezwoleniem sędziego).
6. *De separationibus* (o oddzieleniach).
7. *De curatore bonis dando* (o kuratorze ustanowionym nad majątkiem).
8. *Quae in fraudem creditorum facta sunt ut restituantur* (to, co zostało uczynione na szkodę wierzyciela, ma być zwrócone).

D. 43

1. *De interdictis sive extraordinariis actionibus, quae pro his competunt* (o interdiktach czy nadzwyczajnych skargach, które zamiast nich przysługują).
2. *Quorum bonorum* ([interdykt] o nabycie spadku pretorskiego).
3. *Quod legatorum* ([interdykt] o nabycie z tytułu legatu).
4. *Ne vis fiat ei, qui in possessionem missus erit* ([interdykt], aby nie stosowano siły wobec tego, kto został wprowadzony w posiadanie).
5. *De tabulis exhibendis* ([interdykt] o okazanie tabliczek [testamentu]).
6. *Ne quid in loco sacro fiat* ([interdykt], aby nic nie stało się w miejscu świętym).
7. *De locis et itineribus publicis* ([interdykt] dotyczący miejsc i dróg publicznych).
8. *Ne quid in loco publico vel itinere fiat* ([interdykt], aby nic nie stało się w miejscu publicznym albo na drodze).
9. *De loco publico fruendo* ([interdykt] w sprawie korzystania z miejsca publicznego).
10. *De via publica et si quid in ea factum esse dicatur* ([interdykt] o drodze publicznej i jeśli się mówi, że coś stało się na niej).
11. *De via publica et itinere publico reficiendo* ([interdykt] o drodze publicznej i naprawieniu przejścia publicznego).
12. *De fluminibus, ne quid in flumine publico ripae eius fiat, quo peius navigetur* ([interdykt] o rzekach, aby w rzece publicznej lub na jej brzegu nie stało się nic, co pogorszyłoby żeglowanie).
13. *Ne quid in flumine publico fiat, quo aliter aqua fluat, atque ut priore aestate fluxit* ([interdykt], aby nic na rzece publicznej nie stało się, przez co woda popłynęłaby inaczej, niż płynęła poprzedniego lata).
14. *Ut flumine publico navigare liceat* ([interdykt], aby wolno było żeglować na rzece publicznej).
15. *De ripa munienda* (o obowiązku dbania o brzeg).

16. *De vi et de vi armata* ([interdykt] z tytułu wyzucia z posiadania siłą albo siłą przy użyciu broni).
17. *Uti possidetis* ([interdykt] tak, jak posiadacie [skierowany na utrzymanie posiadania]).
18. *De superficiebus* ([interdykt chroniący prawo powierzchni]).
19. *De itinere actuque privato* ([interdykt dla ochrony służebności] prywatnego przejazdu i przepędu bydła).
20. *De aqua cottidiana et aestiva* ([interdykt] w sprawie korzystania z wody codziennej i letniej).
21. *De rivis* ([interdykt dla ochrony] strumieni).
22. *De fonte* ([interdykt dla ochrony] korzystania z wody [czerpania i pojenia]).
23. *De cloacis* ([interdykt] w sprawie kloak [związany z obowiązkiem naprawy i czyszczenia zbiorników i rur odprowadzających nieczystości]).
24. *Quod vi aut clam* ([interdykt] o restytucję tego, co zostało dokonane siłą lub potajemnie).
25. *De remissionibus* (o uchyleniach [skutków wynikających z *operis novi nuntiatio*]).
26. *De precario* ([interdykt] o zwrot rzeczy oddanej w bezpłatne używanie).
27. *De arboribus caedendis* ([interdykt dotyczący ścinania drzew lub gałęzi rozrastających się na teren sąsiada]).
28. *De glande legenda* ([interdykt] w sprawie zbierania żołądździ [zabraniający przeszkadzania uprawnionemu w zbieraniu owoców]).
29. *De homine libero exhibendo* ([interdykt] okazania człowieka wolnego).
30. *De liberis exhibendis, item ducendis* ([interdykt] okazania dzieci, także wydania).
31. *Utrubi* ([interdykt]: który z was posiada rzecz poprawnie [chroniący posiadacza ruchomości]).
32. *De migrando* ([interdykt] migracyjny [na rzecz najemcy]).
33. *De Salviano interdicto* (o interdykcie salwiańskim).

D. 44

1. *De exceptionibus, praescriptionibus et praeiudiciis* (o zarzutach, klauzulach wstępnych i postępowaniach prejudycjalnych).
2. *De exceptione rei iudicatae* (o zarzucie rzeczy osądzonej).
3. *De diversis temporalibus praescriptionibus et de accessionibus possessionum* (o różnych klauzulach czasowych i o doliczaniu [czasu] posiadania).
4. *De doli mali et metus exceptione* (o zarzucie podstępu i bojaźni).
5. *Quarum rerum actio non datur* (w jakich sprawach nie ma powództwa).
6. *De litigiosis* (o sprawach spornych).
7. *De obligationibus et actionibus* (o zobowiązaniach i powództwach).

D. 45

1. *De verborum obligationibus* (o zobowiązaniach słownych).
2. *De duobus reis constituendis* (o dwóch wierzycielach lub dwóch dłużnikach stypulacji).
3. *De stipulatione servorum* (o stypulacji niewolników).

D. 46

1. *De fideiussoribus et mandatoribus* (o poręczycielach i dawcach zleceń).
2. *De novationibus et delegationibus* (o nowacjach i delegacjach).

3. *De solutionibus et liberationibus* (o wykonaniach i zwolnieniach z zobowiązania).
4. *De acceptilatione* (o akceptylacji).
5. *De stipulationibus praetoriis* (o stypulacjach pretorskich).
6. *Rem pupilli vel adulescentis salvam fore* ([gwarancja] zachowania majątku pupila albo małoletniego).
7. *Iudicatum solvi* ([gwarancja] wykonania wyroku).
8. *Ratam rem haberi et de ratihabitione* ([gwarancja] ważności świadczenia).

D. 47

1. *De privatis delictis* (o deliktach prywatnych).
2. *De furtis* (o kradzieżach).
3. *De tigno iuncto* (o budulcu złączonym [z budynkiem lub winnicą]).
4. *Si is, qui testamento liber esse iussus erit, post mortem domini ante aditam hereditatem subripuisse aut corrupisse quid dicetur* (jeśli temu, komu w testamencie rozkaże się, że jest wolny, ale przypisze się, by po śmierci właściciela, a przed objęciem spadku coś ukradł lub wyrządził inną szkodę).
5. *Furti adversus nautas cauponas stabularios* ([skarga] z tytułu kradzieży przeciw właścicielom statków, gospód i stajni zajezdnych).
6. *Si familia furtum fecisse dicetur* (jeśli mówi się o rodzinie niewolników, że dopuściła się kradzieży).
7. *Arborum furtim caesarum* ([skarga] z tytułu bezprawnie ściętych drzew).
8. *Vi bonorum raptorum et de turba* ([skarga] z tytułu zrabowanych rzeczy i o tłumie).
9. *De incendio ruina naufragio rate nave expugnata* ([skarga] z tytułu rzeczy zrabowanych przy pożarze, zawaleniu budowli, rozbiciu statku).
10. *De iniuriis et famosis libellis* (o zniewagach i pismach zniesławiających).
11. *De extraordinariis criminibus* (o przestępstwach nadzwyczajnych).
12. *De sepulchro violato* (o zbezczeszczonym grobie).
13. *De concussione* (o wymuszeniu).
14. *De abigeis* (o złodziejach bydła).
15. *De praevaricatione* (o sprzeniewierzeniu się [obowiązkom oskarżyciela]).
16. *De receptatoribus* (o ukrywaczach [przestępców lub rzeczy z przestępstwa]).
17. *De furibus balneariis* (o kradnących w łaźniach).
18. *De effractoribus et expilatoribus* (o uciekinierach z więzień i okrutnych złodziejach).
19. *Expilatae hereditatis* ([skarga z tytułu zaboru] cudzych rzeczy spadkowych).
20. *Stellionatus* (przestępstwo oszustwa).
21. *De termino moto* (o ruszeniu kamienia granicznego).
22. *De collegiis et corporibus* (o kolegiach i korporacjach).
23. *De popularibus actionibus* (o powództwach popularnych).

D. 48

1. *De publicis iudiciis* (o publicznych postępowaniach sądowych).
2. *De accusationibus et inscriptionibus* (o oskarżeniach i wpisach [na listę oskarżonych]).
3. *De custodia et exhibitione reorum* (o strzeżeniu i wydawaniu oskarżonych).
4. *Ad legem Iuliam maiestatis* (do ustawy julijskiej [o obrazie] majestatu).
5. *Ad legem Iuliam de adulteriis coercendis* (do ustawy julijskiej o ściganiu cudzołóstw).

6. *Ad legem Iuliam de vi publica* (do ustawy julijskiej o przemocy publicznej).
7. *Ad legem Iuliam de vi privata* (do ustawy julijskiej o przemocy prywatnej).
8. *Ad legem Corneliam de sicariis et veneficiis* (do ustawy korneliańskiej o skrytobójcach i trucicielach).
9. *De lege Pompeia de parricidiis* (o ustawie pompejańskiej o zabójcach krewnych i powinowatych).
10. *De lege Cornelia de falsis, et de senatusconsulto Liboniano* (o ustawie korneliańskiej o fałszerstwach i o liboniańskiej uchwale senatu).
11. *De lege Iulia repetundarum* (o ustawie julijskiej o zdzierstwach).
12. *De lege Iulia de annona* (o ustawie julijskiej o cenach żywności [skierowana przeciw spekulacji]).
13. *Ad legem Iuliam peculatus, et de sacrilegis, et de residuis* (do ustawy julijskiej o kradzieży pieniędzy państwowych i o kradzieży rzeczy świętych i o wykorzystujących [powierzone] pieniądze państwowe).
14. *De lege Iulia ambitus* (o ustawie julijskiej o przekupstwie wyborczym).
15. *De lege Fabia de plagiariis* (o ustawie fabiańskiej o porywaczach wolnych ludzi).
16. *Ad senatusconsultum Turpillianum, et de abolitionibus criminum* (do uchwały senatu turpiliańskiej i o abolicjach przestępstw prawa publicznego).
17. *De requirendis vel absentibus damnandis* (o poszukiwaniach [przestępców] i [nie]skazywaniu nieobecnych).
18. *De quaestionibus* (o śledztwach).
19. *De poenis* (o karach).
20. *De bonis damnatorum* (o majątkach skazanych).
21. *De bonis eorum, qui ante sententiam vel mortem sibi consciverunt, vel accusatorem corruperunt* (o majątkach tych, którzy przed wyrokiem albo zadali sobie śmierć, albo przekupili oskarżyciela).
22. *De interdictis, et relegatis, et deportatis* (o wygnanych, relegowanych i deportowanych).
23. *De sententiam passis et restitutis* (o tych, którzy wyrok wykonali i powrócili).
24. *De cadaveribus punitorum* (o trupach skazańców).

D. 49

1. *De appellationibus et relationibus* (o apelacjach i przekazaniach [do wyższej instancji]).
2. *A quibus appellari non licet* (od czyich wyroków nie można apelować).
3. *Quis a quo appelletur* (kto i od kogo apeluje).
4. *Quando appellandum sit et intra quae tempora* (kiedy należy apelować i w jakim terminie).
5. *De appellationibus recipiendis vel non* (o obowiązku przyjęcia apelacji lub nieprzyjęcia).
6. *De libellis dimissoriis, qui apostoli dicuntur* (o pismach odwoławczych, które nazywają się *apostoli*).
7. *Nihil innovari appellatione interposita* (po wniesieniu apelacji nie należy czynić nic [nowego]).
8. *Quae sententiae sine appellatione rescindantur* (jakie wyroki są unieważniane bez apelacji).
9. *An per alium causae appellationum reddi possunt* (czy sprawy apelacji mogą być prowadzone przez inną osobę).
10. *Si tutor vel curator magistratus creatus appellaverit* (jeśli apelowałby opiekun, kurator lub urzędnik).

11. *Eum qui appellaverit in provincia defendi* (tego, który apelowałby w prowincji, należy bronić).
12. *Apud eum, a quo appellatur, aliam causam agere compellendum* (przed tym [sędzią], od którego się [ktoś] odwołuje, należy prowadzić inną sprawę).
13. *Si pendente appellatione mors intervenerit* (jeśli w trakcie postępowania apelacyjnego nastąpiła śmierć).
14. *De iure fisci* (o prawie skarbu państwa).
15. *De captivis et de postliminio et redemptis ab hostibus* (o jeńcach wojennych i prawie powrotu oraz o wykupionych od wrogów).
16. *De re militari* (o sprawach wojskowych).
17. *De castrensi peculio* (o pekulium obozowym).
18. *De veteranis* (o weteranach).

D. 50

1. *Ad municipalem et de incolis* (do [zagadnień dotyczących] municipium lub ich obywateli oraz o mieszkańcach).
2. *De decurionibus et filiis eorum* (o dekurionach i ich dzieciach).
3. *De albo scribendo* (o obowiązku sporządzenia listy dekurionów).
4. *De muneribus et honoribus* (o obowiązkach publicznych i urzędach).
5. *De vacatione et excusatione munerum* (o wolności i o wymówieniu się od obowiązków publicznych).
6. *De iure immunitatis* (o prawie wolności od obowiązków publicznych).
7. *De legationibus* (o misjach [państwowych]).
8. *De administratione rerum ad civitates pertinentium* (o zajmowaniu się sprawami należącymi do państwa).
9. *De decretis ab ordine faciendis* (o obowiązku wydawania dekretów przez stan dekurionów).
10. *De operibus publicis* (o budowach publicznych).
11. *De nundinis* (o targach).
12. *De pollicitationibus* (o jednostronnych przyrzeczeniach).
13. *De variis et extraordinariis cognitionibus et si iudex litem suam fecisse dicetur* (o rozmaitych i nadzwyczajnych postępowaniach sądowych i jeśli się mówi, że sędzia uczynił spór swoim).
14. *De proxeneticis* (o pośrednikach).
15. *De censibus* (o spisach [majątkowych]).
16. *De verborum significatione* (o znaczeniu słów).
17. *De diversis regulis iuris antiqui* (o różnych regułach dawnego prawa).

Chronologiczne zestawienie cesarzy rzymskich

- August** (Gaius Iulius Caesar Octavianus), 27 p.n.e. – 14 n.e.
- Tyberiusz** (Tiberius Claudius Nero), 14 – 37
- Kaligula** (Gaius Iulius Caesar Caligula), 37 – 41
- Klaudiusz** (Tiberius Claudius Nero Drusus Germanikus), 41 – 54
- Neron** (Nero Claudius Caesar Drusus), 54 – 68
- Galba** (Servius Sulpicius Galba), 68 – 69
- Oton** (Marcus Salvius Otho), 69
- Witeliusz** (Aulus Vitellius), 69
- Wespazjan** (Titus Flavius Vespasianus), 69 – 79
- Tytus** (Titus Flavius Vespasianus), 79 – 81
- Domicjan** (Titus Flavius Domitianus), 81 – 96
- Nerwa** (Marcus Cocceius Nerva), 96 – 98
- Trajan** (Marcus Ulpius Traianus), 98 – 117
- Hadrian** (Publius Aelius Hadrianus), 117 – 138
- Antoninus Pius** (Titus Aelius Caesar Antoninus), 138 – 161
- Marek Aureliusz** (Marcus Aelius Aurelius Verus) i **Lucjusz Werus** (Lucius Aurelius Verus) –
tzw. *divi Fratres*, 161 – 169
- Marek Aureliusz** (sam), 169 – 180
- Kommodus** (Lucius Aurelius Antoninus Commodus), 180 – 192
- Pertinaks** (Publius Helvius Pertinax), 193
- Didiusz Julian** (Marcus Didius Severus Iulianus), 193
- Septymiusz Sewer** (Lucius Septimius Severus Pertinax), 193 – 211
- Karakalla** (Marcus Aurelius Antoninus Caracalla) i **Geta** (Publius Septimius Geta), 211 – 212
- Karakalla** (sam), 212 – 217
- Makryn** (Marcus Opellius Macrinus), 217 – 218
- Heliogabal** (Marcus Aurelius Antoninus), 218 – 222
- Aleksander Sewer** (Marcus Aurelius Severus Alexander), 222 – 235
- Maksymin Trak** (Gaius Iulius Verus Maximinus), 235 – 238
- Gordian I** i **Gordian II** (Marcus Antonius Gordianus Sempronius Romanus Africanus Senior i
Iunior), 238
- Gordian III** (Marcus Antonius Gordianus), 238 – 244
- Filip Arab** (Marcus Iulius Philippus), 244 – 249
- Decjusz** (Gaius Messius Quintus Decius Traianus), 249 – 251
- Trebonianus Gallus** (Gaius Vibius Trebonianus Gallus), 251 – 253
- Emilian** (Marcus Aemilius Aemilianus), 253
- Walerian** (Publius Licinius Valerianus) i **Gallien** (Publius Licinius Egnatius Gallienus), 253 – 260
- Gallien** (sam), 261 – 268

Klaudiusz II (Marcus Aurelius Valerius Claudius), 268 – 270
Aurelian (Lucius Domitius Aurelianus), 270 – 275
Tacyt (Marcus Claudius Tacitus), 275 – 276
Florian (Marcus Annius Florianus), 276
Probus (Marcus Aurelius Probus), 276 – 282
Karus (Marcus Aurelius Carus), 282 – 283
Karinus (Marcus Aurelius Carinus) i **Numerian** (Marcus Aurelius Numerianus), 283 – 284
Dioklecjan (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus), 284 – 305; w latach 286 – 305 wraz z **Maksymianem** (Marcus Aurelius Valerius Maximianus).
Galeriusz (Gaius Galerius Valerius Maximianus) i **Konstancjusz I Chlorus** (Gaius Flavius Valerius Constantius), 305 – 306
Galeriusz i Flawiusz Sewer (Flavius Valerius Severus), 306 – 307
Galeriusz, Licyniusz (Valerius Licinius Licinianus), **Maksencjusz** (Marcus Aurelius Valerius Maxentius), **Maksymian, Maksymian Daja** (Gaius Valerius Galerius Maximinus Daia), **Konstantyn Wielki** (Flavius Valerius Constantinus), w różnych okresach lat 307 – 323
Konstantyn Wielki (sam), 324 – 337
Konstantyn II (Flavius Claudius Constantinus), **Konstans** (Flavius Iulius Constans) i **Konstancjusz II** (Flavius Iulius Constantius), 337 – 340
Konstans i Konstancjusz II, 340 – 350
Konstancjusz II (sam), 350 – 361
Julian Apostata (Flavius Claudius Iulianus), 361 – 363
Jowian (Flavius Iovianus), 363 -364
Walentynian I (Flavius Valentinianus) i **Walens** (Flavius Valens), 364 – 375
Walentynian II (Flavius Valentinianus), **Walens i Gracjan** (Flavius Gratianus), 375 – 378
Walentynian II i Teodozjusz I Wielki (Flavius Theodosius), 379 – 392
Teodozjusz I Wielki (sam), 392 – 395

Cesarze zachodniorzymscy

Honoriusz (Flavius Honorius), 395 – 423
Jan (Iohannes), 423 – 425
Walentynian III (Flavius Placidus Valentinianus), 425 – 455
Petroniusz Maksimus (Petronius Maximus), 455
Awitus (Eparchius Avitus), 455 – 456
Majorian (Iulius Maiorianus), 457 – 461
Libiusz Sewer (Libius Severus), 461 – 465
Prokopiusz Antemius (Procopius Anthemius), 467 – 472
Olibriusz (Anicius Olybrius), 472
Gliceriusz (Glycerius), 473 – 474
Juliusz Nepos (Iulius Nepos), 474 – 475

Romulus Augustulus, 475 – 476

Cesarze wschodniorzymscy

Arkadiusz (Flavius Arcadius), 395 – 408

Teodozjusz II (Flavius Theodosius), 408 – 450

Marcjan (Marcianus), 450 – 457

Leon I (Leo), 457 – 474

Leon II (Leo), 474

Zenon (Zeno), 474 – 491

Anastazjusz (Flavius Anastasius), 491 – 518

Justyn (Iustinus), 518 – 527

Justynian I Wielki (Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus), 527 – 565

Edycje ważniejszych źródeł w języku polskim:

Digesta Iustiniani. Digesta justyniańskie. Tekst i przekład, (ed.) T. Palmirski [et al.], wyd. I, t. I (ks. I–IV) i II (ks. V–XI), Kraków 2013, tomy III (ks. XII–XIX) i IV (ks. XX–XXVII), Kraków 2014, t. V.1-2 (ks. XXVIII–XXXVI), Kraków 2015
Gaius, *Instytucje*. (eds.) C. Kunderewicz, J. Rezler. Warszawa 1982
'*Gai Institutiones*'. *Instytucje Gaiusa. Tekst i przekład*, (ed.) W. Rozwadowski, Poznań 2003
Instytucje Justyniana, (ed.) C. Kunderewicz, Warszawa 1986
Ulpiani liber singularis regularum, (eds.) A. Dębiński, K. Burczak, Lublin 2016
Zbiór prawa moźeszowego i rzymskiego, (ed.) A. Dębiński, Lublin 2011

Teksty w wersji łacińskiej oraz tłumaczenia na języki nowożytne dostępne na stronie *Roman Law Library* (<http://droitromain.upmf-grenoble.fr/>)

Wykaz literatury podstawowej:

Dajczak, W., Giaro, T., Longchamps de Bérier, F., *Prawo rzymskie u podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2014 (2. wydanie)
Kuryłowicz, M., Wiliński, A., *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 2016 (6. wydanie)
Dajczak, W., Giaro, T., Longchamps de Bérier, F., *Warsztaty prawnicze. Prawo Rzymskie*, Bielsko Biała 2013 (2. wydanie);
Kolańczyk, K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 2007 (5. wydanie);
Wołodkiewicz, W., Zabłocka, M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2014 (6. wydanie);
Rozwadowski, W., *Prawo rzymskie. Zarys wykładu z wyborem źródeł*, Poznań 1992

Uzupełniające (podstawowe):

Kupiszewski, H., *Prawo rzymskie a współczesność*, Bielsko Biała 2013 (2. wydanie);
Kuryłowicz, M., *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, Lublin 2003

Słowniki:

Sondel, J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2006
Berger, A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953
<http://www.ebookdb.org/reading/GA107F3EG66B24G3G633G660/Encyclopedic-Dictionary-Of-Roman-Law>
Litewski, W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998
Wołodkiewicz, W. (red.), *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1986

Wykaz prac dodatkowych:

Prace ogólne:

Alföldy, G., *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, [tłum.] A. Gierlińska, Poznań 1998
Bojarski, W., Dajczak, W., Sokala, A., *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 2007
Giardina A., (red), *Człowiek Rzymu*, tłum. P. Bravo, Warszawa 1997
Guarino, A., *Diritto privato romano*, Napoli 2001¹²
Reszczyński, J., „Wstęp”, w: *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Wstęp i przekład*, Pod redakcją T. Palmirskiego (...), t. I., Kraków 2013, s. 9-53
Stein, P., *Roman Law in European History*, Cambridge 1999
Schulze, R., *De Europäischer Rechts- und Verfassungsgeschichte – zu den gemeinsamen Grundlagen europäischer Rechtskultur*, Budapest 2005, ss. 16
<http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/TanszekekiKiadvanyok/doc/RV05.pdf>

Historia życia prywatnego. t. I.: *Od Cesarstwa Rzymskiego do roku tysięcznego*, pod. red. P. Veyne'a, tłumaczenie K. Arnstowicz, M. Roztworowska, red. naukowa przekładu A. Łoś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998

Kosiński, R., Twardowska, K. (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków 2010, zwłaszcza ss. 209-328

Talamanca, M. (ed.), *Lineamenti di storia del diritto romano*, Torino 1989

Waelkens, L., *Amne adverso. Roman Legal Heritage in European Culture*, Leuven 2015

Zimmermann, R., *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996

Zimmermann, R., Roman Law and European Culture, *New Zealand Law Review* 341 (2007), s. 341-372 <http://www.direitocontemporaneo.com/wp-content/uploads/2014/02/Roman-Law-and-European-Culture.pdf>

Inne:

Dajczak, W.:

- Dwa przykłady wykorzystania prawa rzymskiego we współczesnej praktyce prawnej, *Palestra* 11-12 (1996), s. 39-41 (zob. <http://bibliografie.wpia.uw.edu.pl/bprp/>)

- Problem „ponadczasowości” zasad prawa rzymskiego. Uwagi w dyskusji o „nowej europejskiej kulturze prawnej”, *Zeszyty Prawnicze UKSW* 5.2 (2005), s. 7-22 (zob. <http://bibliografie.wpia.uw.edu.pl/bprp/>)

Sprengler, H.-D., „Römisches Recht und europäische Rechtskultur” w: G. Buchstab, (Hrsg.), *Die kulturelle Eigenart Europas*, Freiburg i. Brsg. 2010, s. 43-68 http://www.kas.de/upload/dokumente/verlagspublikationen/Kulturelle_Eigenart/kulturelle_eigenart_sprengler.pdf

Wieacker, F., The Importance of Roman Law for Western Civilization and Western Legal Thought, 4 *B.C. Int'l & Comp. L. Rev.* 257 (1981), <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol4/iss2/2>

Wołodkiewicz, W., 'Ius et lex' w rzymskiej tradycji prawnej, *Ius et lex* 1 (2002), s. 51-61

http://www.iusetlex.pl/pdf/magazyn/w_rzymskiej.pdf

Wołodkiewicz, W., *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009 IBUK libra (dostępna za pośrednictwem serwera Biblioteki Głównej UG)

Strony internetowe – źródła, literatura i bibliografie:

<http://webu2.upmf-grenoble.fr/DroitRomain/>

<http://iuscivile.com/>

<http://www.ucl.ac.uk/history2/volterra/resource.htm>

Prace autorów polskich:

<http://bibliografie.wpia.uw.edu.pl/bprp/>

